

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Vorst aan de grond? De veranderende financiële functie van het vorstelijke domein in de Nederlanden (1356-1473)

Ligthart, J.

Citation

Ligthart, J. (2019, November 13). *Vorst aan de grond? De veranderende financiële functie van het vorstelijke domein in de Nederlanden (1356-1473)*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/80466>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/80466>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/80466> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Ligthart, J.

Title: Vorst aan de grond? De veranderende financiële functie van het vorstelijke domein in de Nederlanden (1356-1473)

Issue Date: 2019-11-13

Bijlage 1: Beschrijving en analyse van de domeinstaten

Omwille van de leesbaarheid is in de inleiding van dit proefschrift maar beperkt ingegaan op de belangrijkste bronnen voor het onderzoek: de Bourgondische domeinstaten. In deze bijlage zijn de bronnen uitgebreider geanalyseerd. Eerst wordt de algemene ontwikkeling van de bronnen beschreven binnen de Bourgondische administratie en hierna de algemene bronproblematiek. Daarna is per vorstendom dat in dit proefschrift onderzocht is, de voor die analyse gebruikte domeinstaat of domeinstaten geanalyseerd.

Algemene context, totstandkoming en inhoud van de domeinstaten

Al sinds het einde van de dertiende eeuw werden in verschillende vorstendommen in de Nederlanden overzichten gemaakt van de vorstelijke inkomsten.⁷⁸² Tegelijk werden overzichten (staten of *états*) opgemaakt van uit te geven posten.⁷⁸³ De controleurs van de rekeningen hielden deze tijdens de controle van rentmeesterrekeningen bij de hand en royeerden uitgaven die niet vooraf waren goedgekeurd.⁷⁸⁴ In 1445 werd binnen de Bourgondische gewesten bovendien getracht om de toekomstige, verwachte, inkomsten inzichtelijk te maken.⁷⁸⁵ Bij deze analyse werd uitgegaan van de inkomsten die de vorst kon verwachten uit de domeinen die nog (direct) onder zijn beheer stonden. Tegelijk kreeg de problematische situatie van het vorstelijk domein de aandacht. In een schrijven dat vermoedelijk gericht was aan de gerechtelijke ambtsdragers van alle Bourgondische landen, gaf Filips de Goede opdracht alle domeinen die tot herroeping waren uitgegeven terug te halen en te administreren. Bovendien moest er strenger gecontroleerd worden op het terugkeren van domeinen die gedurende een vaste (en

⁷⁸² In Holland gebeurde dit in 1334, 1364 en 1373, dit hing steeds samen met bijzondere omstandigheden die een grote wissel trokken op de vorstelijke financiën. De Boer, 'Vorstelijk inkomen', 24–30.

⁷⁸³ Voor Vlaanderen bestaan overzichten van de inkomsten uit de jaren 1365-1366. Voor Artesië bestaat zo'n overzicht voor 1297-1298. Voor hertog Albrecht van Beieren is er een staat van inkomsten en uitgaven over 1365-1391. In Artesië en het graafschap Bourgondië werden al eind dertiende eeuw overzichten van inkomsten uit het vorstelijk domein opgesteld. NA, AGH, inv.nr. 1212; R.-H. Bautier en J. Sornay, *Les Sources de l'Histoire économique et sociale du moyen âge*: 2 1. Fasc. 1: Archives centrales de l'État bourguignon (1384-1500), Archives des principautés territoriales. 1. Les principautés du Sud. 2. Les principautés du Nord (supplément). Comtés de Hollande et Zélande et duché de Gueldre, par Michel Van Gent. Mise à jour du fasc. 2: additions et corrections (Parijs 2001) 583–584; Bautier en Sornay, *Les sources de l'histoire* 2. Bd. 2: Les États de la maison de Bourgogne. Tl. 1: Archives des principautés territoriales. 2. Les principautés du Nord, 363.

⁷⁸⁴ Damen, *De staat van dienst*, 145; T.S. Jansma, *Raad en Rekenkamer in Holland en Zeeland tijdens hertog Philips van Bourgondië* (Utrecht 1932) 114–117.

⁷⁸⁵ Arnould, 'Une estimation', 134.

reeds afgelopen) periode waren uitgegeven. Het doel was om deze domeinen terug aan de vorst te brengen (*de renintegrer notre dit demaine*).⁷⁸⁶ Het lijkt erop dat deze oproep weinig effect heeft gesorteerd. In 1453 was de status van het domein, in elk geval in Holland, nog steeds precair volgens de hertog. Zijn domein was zeer zwaar belast en vervreemd (*fort chargie et aliene*) en om die reden werd een verbod uitgevaardigd op de verdere aantasting van domeingoed.⁷⁸⁷

De eerste stap naar het herstel van het vorstelijke domeinbezit was het inzichtelijk maken van de omvang van de belasting of aantasting van die rechten. Dit resulteerde in zogenaamde domeinstaten. Deze zijn door de Bourgondische administratie opgesteld met als primair doel om claims op domeinen die niet meer direct door de vorstelijke administratie werden beheerd te bewaren of te versterken. De achterliggende gedachte was om de inkomstenbronnen, die in Bourgondische ogen wederrechtelijk of op problematische wijze uit handen waren gegeven of gebleven, terug te krijgen en zo de vaste vorstelijke inkomsten te vergroten.⁷⁸⁸ Daarom werd eenieder die enige claim op het vorstelijk domein had, opgeroepen zich te melden bij de rekenkamer of een andere centrale instelling. Hier moest hij de bewijsstukken laten zien welke gecontroleerd zouden worden op basis van het archiefmateriaal. Iedereen die zich niet voor een bepaalde datum had gemeld met zijn brieven, zou zijn aanspraken op het vorstelijk domein verliezen. De vorst gaf zijn juridische ambtsdragers opdracht om de hertogelijke oproep via de gebruikelijke kanalen onder de aandacht te brengen, om te voorkomen dat iemand zich kon beroepen op onwetendheid of onschuld. In Gelre moest het bevelschrift worden opgehangen, in Holland moest het worden uitgevaardigd en afgekondigd ‘ter steden ende plaetsen dat men gewoonlic is’. In beide vorstendommen wordt in de oproep duidelijk gemaakt dat men zich bij de rekenkamer diende te voegen. Hoe dit in Brabant geregeld was is onduidelijk, maar ook hier werden de stukken geregistreerd in de rekenkamer, getuige de vele opmerkingen dat personen weigerden brieven te tonen, of dat men over bepaalde aantastingen niets kon vinden in de archieven van de rekenkamer. Volgens Kerremans was bovendien een van de plichten van juridische ambtsdragers het publiceren van hertogelijke plakaten, dus het ligt voor de hand dat ook in Brabant de oproep via de traditionele weg werd verspreid. Voor Luxemburg zal een soortgelijke situatie hebben gegolden.⁷⁸⁹

⁷⁸⁶ Het stuk is overgeleverd in een Hollands archiefstuk, maar lijkt bedoeld voor alle Bourgondische landen. NA, AGH, inv.nr. 1, f.3r-v.

⁷⁸⁷ Het verbod werd uitgevaardigd op het bezwaren (*aliennecons*) van ‘seignouries, terres, possessions, justices, rentes et revenues, ou aultres quelzconques choses de notre demaine’, aan ridders of anderen. NA, AGH, inv.nr. 1, f.47r.

⁷⁸⁸ De brief die Filips de Goede in Holland hierover liet uitgaan spreekt boekdelen. Doordat rechten die gedurende een leven waren uitgegeven vererfd werden, of op andere manieren uit handen van de vorst bleven, ondervond de vorst ‘hinder, scade ende achterdeele’. NA, AGH, inv.nr.1, f.62r-v.

⁷⁸⁹ ARAB, CC, inv.nr.436, *passim*; NA, AGH, inv.nr. 1, f.62r-v; Kerremans, *Étude*, 129; Kuys, ‘Gelderse domeinen’, 159–161.

De in de domeinstaten genoemde rechten omvatten meer dan alleen die inkomsten die door een regionale rentmeester werden beheerd. Zij beschrijven namelijk alle belaste ‘rentes, villes, villages et seignouries’.⁷⁹⁰ Elders gaat het om de ‘heerlicheyt, renten, thijnsen, thienden, pachten, scoutambachten, bodambochten, amptet, clerescippen ende anderen diensten, officien ende percheelen’.⁷⁹¹ De definitie van het vorstelijke domein die volgt uit de domeinstaten is de combinatie van alle vorstelijke macht en gezag en alle daaruit voortvloeiende rechten en bezittingen. Het negeert daarmee de scheiding die in de praktijk bestond tussen de juridische macht en domaniale inkomsten (en soms tolinkkomsten), welke immers door aparte ambtsdragers werden geadministreerd. Het lijkt erop dat de Bourgondische hertog hier een overkoepelende (Franse?) definitie van het domein introduceerde. Deze definitie was voorheen onbekend in de Nederlanden, of komt in elk geval niet terug in de vorstelijke administratie.⁷⁹²

De domeinstaten geven een grondig overzicht van al die inkomstenbronnen waarover een vorst voorheen beschikte, maar dat inmiddels niet meer deed als gevolg van bezwaring of belasting met renten. In de domeinstaten wordt ingegaan op de vraag wie het domein in handen had op het moment dat het stuk werd opgemaakt en voor welk bedrag het terug in vorstelijke handen kon komen. Vaak is ook een schatting gegeven van de jaarlijkse opbrengst uit dit domein. Deze werd verkregen doordat houders van domeinen een verklaring aflegden over de jaarlijkse opbrengst van de domeinen die zij in handen hadden en omdat oudere rekeningen in de vorstelijke administratie werden gelicht.⁷⁹³ In domeinstaten wordt veelal ook genoemd wanneer en door welke vorst een domein bezwaard werd, om welke reden en hoe zich dit door de tijd had ontwikkeld indien er sprake is van verschillende transacties van hetzelfde domein.

In de Hollandse domeinstaats zijn de bezwaarde domeindelen gegroepeerd per rentmeesterschap. Dit was niet het geval in de andere vorstendommen. In Brabant werd weliswaar in grote lijnen een scheiding gemaakt tussen de domeinbezwaren in Brabant en de landen van Overmase, maar er werd binnen de vorstendommen geen onderscheid gemaakt tussen de verschillende regionale rentmeesterschappen.⁷⁹⁴ Hoewel de verdeling van rentmeesterschappen in Luxemburg zeer onduidelijk is (in sommige gevallen beheerden juridische ambtsdragers ook rentmeesterschappen)⁷⁹⁵ kan gesteld worden dat bij de indeling van de domeinstaats geen aansluiting gezocht lijkt te zijn bij bestaande financiële structuren in het vorstendom. Hier staan

⁷⁹⁰ ADN, *Série B*, inv. nr. 20146, f.30r.

⁷⁹¹ Dit volgt uit de opdracht van Filips de Goede om een register aan te leggen van de aantasting van zijn (domein)rechten. NA, *AGH*, inv.nr. 1, f.62r

⁷⁹² Zie hoofdstuk 2.

⁷⁹³ Kuys, ‘Gelderse domeinen’, 159.

⁷⁹⁴ Op de folia 9 verso en 10 recto volgen na elkaar rechten te Hengouwen, Sint-Pieters-Rode, Asse, Brussel, Vlekkem en Halen. ARAB, *CC*, inv.nr. 436, f.9v-10r.

⁷⁹⁵ Reichert, *Landesherrschaft*, 646–649.

bezwaarde domeinen uit verschillende regio's en rentmeesterschappen door elkaar.⁷⁹⁶ De indeling in Gelre was weliswaar verdeeld naar rentmeesterschap, maar deze had een sterke verandering doorgemaakt. De oude regionale rentmeesterschappen waren na de verovering van Gelre door Karel de Stoute in 1473 vervangen door rentmeesterschappen die parallel liepen met de indeling in de vier kwartieren Nijmegen, Roermond, Zutphen en Arnhem.⁷⁹⁷ De domeinstaten volgen die indeling van het hertogdom zeer strikt in de zin dat er voor elk kwartierlijk rentmeesterschap aparte domeinstaten zijn opgemaakt, die (zo lijkt het) apart van elkaar afgehoord zijn. Binnen de kwartierlijke domeinstaten werd echter evenmin als in Brabant en Luxemburg een strikte volgorde gehanteerd, die samenhang met de locatie van de domeinen of het (oude regionale) rentmeesterschap waarin deze gelegen waren.

In de bronnen komen alle soorten bezwaring en vervreemding naar voren, uitgezonderd uitgifte in tijdpacht en het grootste deel van de feodale beleningen. Dit hagt vermoedelijk samenmet de oproep in Holland. Een ieder moest zich melden die een domein had 'bi ghifte, overdrachte, coipe, erflic, te lijve, tot wederseggen, tot tijden ende anders'.⁷⁹⁸ De andere methoden van overdracht zouden kunnen slaan op verpachting en feodale belening. Dit lijkt echter uitgesloten omdat, uitgezonderd in Holland, nauwelijks beleningen zijn opgenomen in de domeinstaten. Hoewel pas in 1469 echte leenhoven werden opgericht door Karel de Stoute, waren in Holland al in de veertiende eeuw aparte registers aangelegd voor feodale leenzaken. De rentmeester inde weliswaar de inkomsten van leenverheffing, maar verdere bemoeienis met het leenwezen lijkt normaliter niet in de rentmeesterrekeningen naar voren te komen.⁷⁹⁹ De beleningen die in de domeinstaten zijn opgenomen hebben in elk geval in Brabant een specifieke vorm. Zonder uitzondering betreft het *fief-rentes*, terwijl in Holland problematische overdrachten van leengoederen zijn opgenomen. Uitgifte van domeinen in kortlopende tijdpacht is in zeer uitzonderlijke gevallen opgenomen in de domeinstaten. In gevallen dat verpachting van domeinen werd opgenomen, was dit zeer vermoedelijk primair omdat de pachttermijn zo sterk was opgerekt zodat feitelijk sprake was van erfelijke pacht, of omdat de pachttermijn reeds was verstreken zonder dat het domein was teruggefallen aan de vorst.⁸⁰⁰

Voor de meeste van de vorstendommen in de Nederlanden zijn door de Bourgondische administratie domeinstaten opgemaakt. Dit gebeurde niet overal even

⁷⁹⁶ Achtereenvolgens worden domeinbelastingen te Marche-en-Famenne, Reuland, Plappeville en Orne behandeld. Van Werveke, 'Les charges', 515.

⁷⁹⁷ Kuys, 'Gelderse domeinen', 158–159, 162–163.

⁷⁹⁸ NA, AGH, inv.nr. 1, f.62r.

⁷⁹⁹ Aerts, 'De inhoud', 14–16; Damen, *De staat van dienst*, 87, 109–110; Kort, *Inventaris*, 57–65, 96–100; J.C. Kort, *Overzicht van de leenkamers in Holland*. Algemeen Rijksarchief Publicatierreeks 1 (3e herziene druk; Den Haag 1996) XII–XIV.

⁸⁰⁰ Zo had Arnhem in 1354 de stedelijke tol in pacht genomen, de termijnen hiervan werden tot 1435 steeds opgerekt zonder dat een nieuw pachtcontract werd opgesteld. In 1435 verlengde hertog Arnold de stad de pacht met nog eens honderd jaar. GAA, GHG, inv.nr., 784, f.27v; Nijhoff, *Gedenkwaardigheden IV*, nr. 142.

snel na de Bourgondische machtsovername. Bij de aankoop van Namen in 1421 zou weliswaar ook zijn gekeken naar de staat van de bezwaarde domeingoederen,⁸⁰¹ maar zulk onderzoek vond niet meteen plaats bij de verwerving van bijvoorbeeld Holland of Luxemburg. In Vlaanderen werd weliswaar al kort na de komst van Filips de Stoute de status van het domein geanalyseerd, maar dit heeft geen bronmateriaal opgeleverd dat analyse van de pre-Bourgondische situatie mogelijk maakt.⁸⁰² De Vlaamse domeinstaten zijn namelijk compleet gevuld met Bourgondische vervreemdingen. De aantasting van het domein door de Vlaamse graven zoals die zichtbaar is in de charters,⁸⁰³ of rekeningen,⁸⁰⁴ was bij het opstellen van de eerste Vlaamse domeinstaat al compleet uit het zicht geraakt.

Voor 1450 werd ook geen onderzoek gedaan naar het geheel der Bourgondische domeinen, in alle vorstendommen die zij regeerden. Er is vanaf 1426 tot en met 1446 wel afwisselend voor Vlaanderen en de beide Bourgondiërs de status van het belaste domein onderzocht, maar dit is niet gebeurd in de andere Bourgondische gewesten. Pas rond 1450 werd het domein in alle gewesten onderzocht, waarbij de uitkomsten gebundeld zijn in een algemene domeinstaat die in Lille berust (ADN, *Série B*, inv.nr. 20146). Hierna is vaker onderzoek gedaan naar de domeinen in de kerngewesten (de Bourgondiërs, Vlaanderen, Brabant en Holland) maar bleven de andere gewesten buiten zicht. Voor de Sommesteden, Ponthieu, Mortagne, Crèvecœur, Arleux, Guînes en Boulogne zijn in het geheel geen domeinstaten overgeleverd. Artesië en Henegouwen zijn alleen opgenomen in de algemene domeinstaat uit circa 1450.⁸⁰⁵ Voor Artesië is dit opvallend omdat dit vorstendom in 1445 nog voor bijna 22% bijdroeg in de vorstelijke domeininkomsten.⁸⁰⁶ Zeker voor dat vorstendom kan het nuttig geweest zijn om vaker de status van het vorstelijke domein na te gaan, tenzij alle domeinen al weer in vorstelijke handen waren. Dit lijkt het geval te zijn, behalve enkele schenkingen ten gunste van de bastaard Antoon van Bourgondië waren circa 1450 vooral lijfrenten gevestigd op de Artesische domeinen. De totale lasten op de domeinen aldaar

⁸⁰¹ Bautier en Sornay, *Les sources de 'histoire 2*. Bd. 2: Les Etats de la maison de Bourgogne. Tl. 1: Archives des principautés territoriales. 2. Les principautés du Nord, 686.

⁸⁰² De inkomstenoverzichten uit 1390 en 1392 zijn overgeleverd in het archief te Lille: ADN, *Série B*, inv.nr 4083, nrs. 145805, 145840. De eerste 'echte' domeinstaat uit Vlaanderen was een staat van tijdelijke bezwaringen van onder anderen pensioenen, land en heerlijkheden (1426); A.D. Cote-d'Or, *Série B*, 488; Bautier en Sornay, *Ibid.*, 37.

⁸⁰³ Bijvoorbeeld de overdracht van een rente van maximaal 200 lb. in ruil voor het stadspaleis te Gent in 1353, of de overdracht van het gruitrecht te Damme in 1366. J.de Saint-Genois, *Inventaire analytique des Chartes des Comtes de Flandre avant l'avènement des princes de la maison de Bourgogne* (Gent 1843) nrs.1719, 1810.

⁸⁰⁴ T. Soens, 'Évolution et gestion du domaine comtal en Flandre sous Louis de Male et Philippe le Hardi (1346-1406)', *Revue du Nord* 83 (2001) 25–63, aldaar 44.

⁸⁰⁵ Bautier en Sornay, *Les sources de 'histoire 2*. Bd. 2: Les Etats de la maison de Bourgogne. Tl. 1: Archives des principautés territoriales. 2. Les principautés du Nord, 362, 371–376.

⁸⁰⁶ Arnould, 'Une estimation', 145.

bedroegen maar 13.636 lb., zeer minimaal vergeleken met de bijna half miljoen pond die volgens dezelfde domeinstaat op de Hollandse domeinen rustte.⁸⁰⁷

Waarom het onderzoek naar de domeinen in Namen, dat al in 1421 plaatsvond, pas vanaf 1426 navolging kreeg in Vlaanderen, en nog later in het graafschap en hertogdom Bourognidië, is onduidelijk. De oorzaak is niet gelegen in het financieel belang of de belasting van de (niet) onderzochte gebieden. Artesië, Holland-Zeeland en de Somme-steden brachten in 1445 ongeveer even veel geld op, terwijl alleen de domeinbelasting in Holland structureel werd onderzocht. Ook Brabant en Henegouwen brachten ongeveer ook evenveel op, terwijl de lasten op Brabantse domeinen veel lager waren dan die op Henegouwen of Artesië.⁸⁰⁸ Desondanks werden alleen in Brabant de domeinen vaker onderzocht.

Opvallender is dat in Brabant al in 1416 een domeinstaat is opgemaakt onder de jongere tak van de Bourgondische hertogen. De domeinstaten die later door de hoofdtak zijn opgemaakt lijken hier sprekend op en zijn hier wellicht op gebaseerd. Waarom dit Brabantse voorbeeld pas zoveel later resulteerde in min of meer geregelde onderzoeken in alle vorstendommen die de hoofdtak regeerde, is onbekend. Het kan ermee te maken hebben dat de Brabantse domeinstaat werd opgemaakt in naam van de Standenvergadering en bedoeld was om de vorstelijke financiële problemen op te lossen zodat de Staten minder kosten zouden hebben aan het onderhoud van het vorstelijke hof. De Standenvergaderingen in de rest van de Nederlanden hadden rond 1416 veel minder macht over hun vorst, of hadden andere redenen om de status van het domein niet te problematiseren, zoals in hoofdstuk 7 is uiteengezet.

⁸⁰⁷ ADB, *série B*, inv.nr. 20146, f.25v, 39r-v.

⁸⁰⁸ Arnould, 'Une estimation', 214–215.

*Tabel I Overgeleverde domeinstaten uit de Bourgondsiche tijd (circa 1361-1477)*⁸⁰⁹

Vorstendom	Bron	Datum
Brabant	ARAB, CC, inv.nr 436	1416
Namen	ARAB, CC, nr. 44555	1421
Vlaanderen	A.D. Cote-d'Or, Dijon, <i>Série B</i> , inv.nr. 488	1426
Htg. en Gf. Bourgondië	A.D. Cote-d'Or, <i>Série B</i> , inv.nr. 297	1430
Vlaanderen	A.D. N., Lille, <i>Série B</i> , inv.nr. 5391	1434/1436
Htg. en Gf. Bourgondië	A.D. N., <i>Série B</i> , inv.nr. 17573	1438
Vlaanderen	A.D. Cote-d'Or, <i>Série B</i> , inv.nr. 488	1439
Vlaanderen	A.D. N., <i>Série B</i> , inv. nr. 7767	1440
Htg. en Gf. Bourgondië	A.D. N., <i>Série B</i> , inv. nr.17574	1446
Bourgondische landen*	A.D. N., <i>Série B</i> , inv.nr. 20146	1449-1451 / 1450-1456
Htg. en Gf. Bourgondië	Bibliothèque Municipale de Dijon, <i>ms.</i> 17782	1451 (feb)
Vlaanderen	A.D. N., <i>Série B</i> , inv. nr.1285	1451
Brabant	ARAB, CC, inv.nr 437	1452-1453?
Vlaanderen	A.D. N., <i>Série B</i> , inv. nr.4323	1453
Holland	NA, <i>AGH</i> , inv.nr. 660	circa 1456?
Brabant	ARAB, CC, inv.nr 438 en 439	1462
Htg. en Gf. Bourgondië	A.D. Cote-d'Or, <i>Série B</i> , inv. nr.. 341	1463 (jan)
Holland	NA, <i>RekReg</i> , 751 A	1463
Luxemburg	Archives nationales de Luxembourg, <i>Fonds Anciens</i> (792-1795), <i>Domaines</i> (1505-1795), inv.nr. A-XV-6-1. Gepubliceerd N. van Werveke, 'Les charges du pays de Luxembourg en 1464', <i>Das Luxemburger land</i> (1884) 500 e.v.	1464
Htg. en Gf. Bourgondië	A.D.Doubs, <i>Série B</i> , inv. nr.529; Bibliothèque Municipale de Dijon, <i>ms.</i> 955; A.D. Cote-d'Or, <i>Série B</i> , inv. nr.1253	1468
Gelre	GAA, <i>GHG</i> , inv.nr. 48 (Nijmegen); inv.nr. 795 (Zutphen); inv.nr. 784 (Arnhem)	1473-1474
Gelre	GAA, <i>GHG</i> , 785 (Arnhem)	1474-1475
Htg. en Gf. Bourgondië	A.D. Cote-d'Or, <i>Série B</i> , inv. nr..417	1475
Gelre	ARAB, CC, inv.nr 47304 (Cuijk en Kessel); GAA, <i>GHG</i> , inv.nr. 788 (Arnhem)	1475-1476
Gelre	GAA, <i>GHG</i> , inv.nr. 49 (Nijmegen); inv.nr., 799 (Zutphen); inv.nr. 790 (Arnhem)	1476-1477

*Deze domeinstaat beslaat het hertogdom en graafschap Bourgondië, Brabant, Vlaanderen, Artesië, Henegouwen, Namen, Holland, West-Friesland en Zeeland.

⁸⁰⁹ Bautier en Sornay, *Les sources de 'histoire* 2. Bd. 2: Les Etats de la maison de Bourgogne. Tl. 1: Archives des principautés territoriales. 2. Les principautés du Nord, passim; Bautier en Sornay, *Les sources de 'histoire*, passim; M.J. van Gent en M.-Ch LeBailly ed., *Gids voor de landsheerlijke archieven van Gelre, Holland, Zeeland en het Sticht: bestuurlijke, economische en sociale geschiedenis voor 1500* (Den Haag 2003) passim.

Bronproblematiek

De bronnen kennen twee belangrijke problemen. De eerste betreft de (pretentie van) volledigheid van de bron. Wensten de bronnen een volledig beeld van de domeinbelasting te geven en is het beeld dat oprijst uit de domeinstaten een getrouwe afspiegeling van de werkelijkheid? Of was het nooit de bedoeling alle domeinbezwaren te registreren en maakten alleen bepaalde groepen domeinhouders, of domeinen, onderdeel uit van de analyse die daarmee een veel minder representatief beeld van de vorstelijke financiële situatie gaf?

Alles wijst op het eerste. In de verschillende domeinstaten worden transacties van honderden jaren eerder, gerekend van het moment van opstellen van de bron, weergegeven. Een beperking qua tijd lijkt daarmee niet aanwezig. Ook een politieke motivatie om geen dekkende analyse af te leveren kan worden uitgesloten. Zo blijken gunstbewijzen die door de Bourgondische hertogen zelf zijn uitgevaardigd ook opgenomen,⁸¹⁰ werden claims die nog niet ondersteund waren met de oorspronkelijke charters toch vast opgenomen,⁸¹¹ en werden aristocraten wier domeinhouderschap werd erkend door Karel de Stoute toch opgenomen in de domeinstaten.⁸¹² De bronnen zijn echter niet geheel volledig voor de domeinbezwaren uit de pre-Bourgondische periode.

De onvolledigheid kende verschillende oorzaken en kernmerken. De bronnen, behalve de Gelderse, zijn tien tot twintig jaar na de Bourgondische entree opgesteld met als doel het inzichtelijk maken van de status van het vorstelijk domein op dat moment. Hierdoor bestaat ten eerste een gat tussen het einde van de regering van de laatste pre-Bourgondische vorst en de situatie bij het opstellen van de domeinstaat. Als gevolg hiervan zijn tijdelijke vervreemdingen die onder de pre-Bourgondische vorsten golden maar waren verlopen op het moment dat de domeinstaat werd opgemaakt, niet opgenomen. Zo waren in Holland tijdens het bewind van Jacoba van Beieren grote delen van het domein in handen van Jan van Beieren en Margaretha van Bourgondië, respectievelijk als apanage en douarie. Ten tijde van het opmaken van de Hollandse domeinstaat waren beide personen echter overleden en waren de goederen weer teruggekeerd in handen van de grafelijkheid.⁸¹³ Renten of domeinen die gedurende één leven waren uitgegeven zouden ook al aan de vorst kunnen zijn

⁸¹⁰ Zoals de rente die de hertogelijke dienaar Floris Bol / Bolle verkreeg in 1429. NA, *Rek.Reg.*, inv. nr. 660, f.5v; ADN, *Série B*, inv. nr. 20143, f.30v, 36v.

⁸¹¹ ARAB, CC, inv.nr. 436, *passim*.

⁸¹² In Gelre had de Bourgondische hertog Karel de Stoute bij zijn intrede alle vervreemdingen door eerdere vorsten ongedaan gemaakt, maar een aantal aristocraten die hertog Arnold trouw waren gebleven werden hiertegen beschermd. In de overgeleverde domeinstaten staan echter ook de aristocraten wiens domeinbezit erkend werd door de vorst opgenomen. Hierbij staat expliciet aangemerkt dat zij behoorden tot de partij van hertog Arnold en dat hun claims werden erkend. GAA, GRK, inv.nr.784; Nijhoff, *Gedenkwaardigheden IV*, nr.532.

⁸¹³ Bos-Rops, *Graven*, 155–156, 189–191.

teruggevallen, als gevolg van het overlijden van de rente- of domeinhouder.⁸¹⁴ Gezien het feit dat het doel van de bron niet was om de status van het domein onder eerdere vorsten weer te geven is dit vooral een probleem bij het gewenste gebruik van de bron, niet van de bron zelf. Dit probleem kan overigens ten dele worden opgelost door aan de hand van charters en inventarissen van de vorstelijke, pre-Bourgondische, administraties domeinbezwaren die niet in de domeinstaat zijn opgenomen te analyseren. Deze oplossing helpt ook voor gevallen waarin de bronnen onvolledig zijn in de zin dat zij niet altijd een volledige beschrijving geven van alle kenmerken van de domeinbelasting, of dat sommige domeinbelastingen niet zijn opgenomen. Zo bestonden in Gelre al tijdens het opmaken van de bron vermoedens dat de domeinstaten niet geheel volledig waren,⁸¹⁵ al blijkt bij aanvulling met domeinbelastingen die in andere bronnen zijn genoemd dat dit probleem relatief klein was.⁸¹⁶

Ten tweede heeft het ‘late’ opstellen van de bronnen tot gevolg gehad dat deze ‘vervuild’ zijn met Bourgondische domeinbelastingen. In sommige gevallen is in de domeinstaat duidelijk dat en wanneer dit is gebeurd en of dit een nieuwe belasting van het domein was, of dat met de bezwaring werd teruggevallen op de politiek van pre-Bourgondische vorsten. In andere gevallen zijn alle transacties van een domein, die onder verschillende vorsten plaatsvonden, gebundeld in één beschrijving waarbij alleen het nieuwste charter dat erover handelde is beschreven.⁸¹⁷ Problematisch is ook dat in sommige gevallen de oorspronkelijke transactie en de situatie tijdens het opmaken van de domeinstaat met elkaar vermengd zijn geraakt.⁸¹⁸

⁸¹⁴ NA, *AGH*, inv.nr.1, f.62r-v.

⁸¹⁵ De commissarissen van de domeinen, die in Gelre belast waren met het opstellen van de domeinstaten, waren van mening dat niet iedereen zich meteen had gemeld toen de domeinstaat werd opgemaakt. Deze zienswijze werd gedeeld door Karel de Stoute, die een nieuw bevelschrift uitvaardigde met de oproep aan domeinhouders om zich te melden. Uit latere bronnen wordt duidelijk dat de domeinstaten inderdaad onvolkomenheden kende. Toen in de jaren 1550 in Gelre nieuwe onderzoeken naar de status van het domein werden ondernomen, kwamen domeinbezwaren naar voren die in de jaren 1470 wel golden, maar toen niet zijn genoemd in de domeinstaten. GAA, *GHG*, inv.nrs.193-199; Kuys, ‘Gelderse domeinen’, 159–160.

⁸¹⁶ In het kwartier Arnhem noemt de domeinstaat 72 domeinbelastingen, het zestiende-eeuwse register voegt hier vijftien stuks aan toe. In het geval van het kwartier Zutphen noemt de domeinstaat negenentwintig belastingen en voegt het register negen unieke belastingen toe. In het kwartier Nijmegen worden aan de zeventig transacties vijf stuks toegevoegd. GAA, *GHG*, inv.nr. 48.1, 193-195, 784 en 795.

⁸¹⁷ Zoals bij de in de bezwaring van hertogelijke rechten in Schijndel, Dinther en Gestel. ARAB, *CC*, inv.nr.18, f.212r; ARAB, *CC*, inv.nr. 436, f.21r, 56r, 89v; ADN, *Série B*, inv. 20146, f.10r ; Verkooren, *Chartes de Brabant*, nr. 6692.

⁸¹⁸ Dit hoeft niet negatief te zijn, als duidelijk is welke informatie (domeinhouder, recht, afkoopsom, datum) bij elkaar hoort. Dit gebeurt echter niet altijd, zodat in sommige gevallen de meest recente domeinhouder werd gekoppeld aan de oudste transactie. Bij de algemene Brabantse domeinstaat staat aangegeven dat Spremont door hertog Antoon was overgedragen aan Jacob, de bastaardzoon van Gerard van de Mark. Bij nazoeking blijkt dat Antoon het had overgedragen aan Boudijn van Montjardin en dat het later in handen was gekomen van Godfried van Arenberg, zoon van Everhard van de Mark. Vermoedelijk verkreeg de bastaard Jacob het na overlijden van zijn halfbroer Godfried. Soortgelijke situaties worden aangetroffen in de specifieke domeinstaten. ADN, *Série B*, inv. 20146, f.8v.

Voor onderzoek naar de domeinpolitiek van pre-Bourgondische vorsten betekent dit dat een deel van de genoemde transacties moet worden ontward en dat de verschillende achterliggende transacties moeten worden onderscheiden.

Van een geheel andere orde is het (potentiële) probleem dat de bron overvolledig kan zijn, in de zin dat rechten op domeinen die niet aan de vorst behoorden geclaimd werden. Omdat de domeinstaten zijn opgesteld door het centrale gezag, geeft het ook de top-down visie op het vorstelijk domein weer. Claims op bepaalde rechten die in de ogen van onderdanen niet tot het vorstelijke domein behoorden konden hierdoor worden versterkt. Zulke ‘vervuiling’ van de bron is moeilijk vast te stellen, maar zal nauwelijks hebben gespeeld. Een onterechte vorstelijke claim op rechten die in handen waren van een ander persoon – al dan niet verkregen van de vorst – kon gemakkelijk ontzenuwd worden. Bovendien werden in de domeinstaten juist de rechten genoemd die de vorst zelf uit handen had gegeven. Hier extra rechten benoemen verzwakte juist de vorstelijke claims op die rechten. Alleen op de (zeer) lange termijn zouden die rechten terugkomen aan de vorst, of de vorst moest een schuld aflossen voor hij weer over het betreffende domein kon beschikken. De domeinstaten vormen daarom een serieuze poging van de Bourgondische bureaucratie om een volledig inzicht te krijgen in de status van het vorstelijk domein. Dat zij hierin niet compleet is geslaagd doet niets af aan de waarde van de informatie die wél is opgenomen.

Niet alleen is de bron niet volledig, er zijn ook problemen met de betrouwebaarheid van de gegeven bedragen, aflossingssommen en jaarlijkse geschatte opbrengsten, en de waarde van de munten waarin deze werden genoteerd. Op de Luxemburgse domeinstaat na, geven de bronnen steeds een schatting van de jaarlijkse inkomsten die uit het domeinrecht voortvloeiden en die de vorst dus misliep. Deze schatting was in Gelre gebaseerd op een verklaring van de domeinhouder en onderzoek van de domeinbeheerders in oudere rekeningen.⁸¹⁹ De vraag is in hoeverre de schatting van de inkomsten overeen kwam met het daadwerkelijke resultaat. Uit confrontatie tussen de schattingen van de Gelderse domeinstaten en de rekeningen van de daadwerkelijk ontvangen inkomsten bleek dat deze elkaar sterk konden ontlopen. Zo waren in 1473-1474 de inkomsten uit de domeinen in het kwartier Arnhem die aan de vorst kwamen veel lager dan de domeinbeheerders vooraf hadden ingeschat, maar in het kwartier Zutphen waren deze juist hoger.⁸²⁰ In hoeverre dit in de andere vorstendommen speelde is lastig vast te stellen omdat het domeinbeheer daar nog getrapt en versnipperd was. Wel heeft Van Cauwenberghe eerder aangetoond dat nog in de zestiende eeuw afwijkingen van

⁸¹⁹ Kuys, ‘Gelderse domeinen’, 159.

⁸²⁰ Voor Arnhem werden de inkomsten op 7.658 lb. geschat, exclusief de inkomsten die de vorst misliep uit belaste domeinen, dit werden er 6.842. In Zutphen werden de inkomsten op 1.168 lb. geschat, dit werden er 1.645. GAA, *GHG*, inv.nr. 48.1, f.49r, inv.nr.783, f.62r, inv.nr. 784, f.33v, inv. nr. 794, f. 30v, 32v, inv. nr. 795, f. 20v, 24r-24v, inv. nr. 1676, f. 27v.

negentig procent (!), tussen geschatte en gerealiseerde vorstelijke inkomsten, mogelijk waren.⁸²¹

De oorzaken voor het uiteenlopen van de schatting en het werkelijke resultaat zijn divers. Ten eerste konden de inkomsten afwijken van de schatting door een natuurlijke of economische oorzaak die buiten de macht van de vorst, de domeinhouder of domeinbeheerder lag. Ten tweede is het mogelijk dat de rentmeesters onvoldoende in staat waren een juiste inschatting te maken van de inkomsten uit het domein dat nog aan de vorst kwam. Aangezien zij over de oudere rekeningen konden beschikken lijkt dit een weinig voor de hand liggende verklaring. Ten derde kan de opgave door de domeinhouder onjuist zijn geweest. Dit hoeft niet per se opzet te zijn geweest, het kan ook een gevolg zijn van onkunde. Behalve belangrijke aristocraten en goed georganiseerde religieuze instellingen hielden ook minder rijke personen vorstelijke domeinen. Zij konden zich vermoedelijk geen rentmeester veroorloven die hun financiële zaken administreerde en moesten dit zelf doen. Ten vierde kon een domeinhouder bewust een verkeerde voorstelling van zaken geven over de waarde van het domein dat hij in pand hield. Het is bekend dat fraude werd gepleegd bij het aangeven van de waarde van lenen, of inkomsten en bezit ten behoeve van belastingheffing.⁸²² Het is voorstelbaar dat dit ook gebeurde bij het opgeven van de inkomsten uit belaste domeinen. Indien een domeinhouder snel uit zijn pand gelost wilde worden, zal hij een veel hogere jaarlijkse opbrengst hebben gerapporteerd zodat het leek alsof het de moeite loonde om de relatief lage pandsom (ten opzichte van de inkomsten) te betalen. Wilde een domeinhouder een domein juist in handen houden, dan zal hij een veel te lage opbrengst hebben gerapporteerd.

De Brabantse domeinstaat

Voor de analyse van de staat van het domein onder Johanna van Brabant is gebruik gemaakt van inventarisnummer 436 uit het Algemeen Rijksarchief Brussel, fonds *Chambre des Comptes*. Het stuk is opgemaakt in 1416 en daarmee de vroegste van deze bronnen voor Brabant. Bautier en Sornay hebben daarnaast nog Brabantse domeinstaten geïnventarieerd uit 1449-1451, 1452-1453 en 1463.

Datering en context

De inventaris van het archief van de rekenkamer te Brussel dateert de bron niet, maar beschrijft de inhoud als ‘Aliénations des domaines en Brabant, du temps du duc

⁸²¹ Van Cauwenberghe, *Het vorstelijk domein* 61, 51, noot 64.

⁸²² Damen, ‘The knighthood’, 17.

Wenceslas et la duchesse Jeanne'.⁸²³ Deze datering kan op twee manieren worden opgevat. Ten eerste dat de domeinstaat zelf dateert uit de tijd van Wenceslas en Johanna, en dat deze dus is opgemaakt voor de dood van Wenceslas in 1383. De tweede mogelijkheid is dat de erin verwerkte stukken uit de regering van Johanna en Wenceslas dateren, en het stuk zelf is opgemaakt na hun regering.

Het laatste blijkt het geval, want de bron geeft, na een los blad,⁸²⁴ op het eerste folio aan dat het een beschrijving geeft van de lasten op de domeinen sinds de dood van hertogin Johanna, tot en met Sint-Jansmis (26 juni) 1416.⁸²⁵ Hiermee staat overigens niet de datum vast dat de bron het levenslicht zag, alleen dat de lasten op de domeinen tot die datum zijn opgenomen. De laatst opgenomen domeinaantasting dateert van 30 september 1415,⁸²⁶ kort voor het overlijden van hertog Antoon op het slagveld van Azincourt (25 oktober 1415), maar ver voor de in de bron genoemde datum.

Voor een betere datering kan niet worden teruggevallen op de in de bron opgenomen domeinbezwaringen. Immers, de datering van de bron rond eind juni 1416 wordt bijvoorbeeld tegengesproken door een inschrijving van achterstallige betalingen van een jaargeld die Everhard van der Mark, heer van de Arenberg en Neufchâteau hield. Op 27 augustus 1409 had hertog Antoon hem een jaargeld geschonken, die volgens de domeinstaat al negen jaar niet was betaald.⁸²⁷ Dit levert een datum *post quem* op van rond augustus 1418. De claim van Everhard van der Mark dat hem een jaargeld uit 1409 al negen jaar niet was betaald was overigens overdreven.

Op basis van een andere domeinbezwaring kan de periode waarin het stuk is opgemaakt echter worden vastgesteld op de periode 15 maart 1415 - 11 januari 1417. In de domeinstaat is ook de verpanding van Valkenburg opgenomen. De bezwaringsgeschiedenis van deze heerlijkheid is eerder uitgebreid onderzocht. In de domeinstaat wordt gesteld dat Valkenburg in handen was van de graaf van Sarwerden, die de heerlijkheid als onderpand hield voor een aflossingssom van 6.000 Rijns gulden. Deze pandhouder was Frederik III (zoon van de) graaf van Meurs, die

⁸²³ L.P. Gachard, *Inventaire des archives des Chambres des Comptes précédé d'une notice historique sur ces anciennes institutions* I (Brussel 1837) 241.

⁸²⁴ Het stuk bevat een onduidelijke verwijzing naar een douarie van Brabant, wellicht een douarie voor de weduwe van hertog Antoon. Deze is niet opgenomen bij de telling in Arabische cijfers die op een later moment op de meeste folia is geschreven. Dit opent daarmee de mogelijkheid dat dit losse blad later is toegevoegd. Bij de verwijzingen naar de folia is omwille van het gemak van terugvinden de telling in (later toegevoegde) Arabische cijfers aangehouden.

⁸²⁵ ARAB, CC, inv. nr. 436, f.1r

⁸²⁶ Op die dag zou Willem van Asse (rechten op) de meierij van Asse, minus de breuken van lijf en leden die hij reeds in bezit heeft in handen krijgen als onderpand voor een betaling van 1.000 gouden kronen. ARAB, CC, inv.nr. 436, f.9v, 81r.

⁸²⁷ De datering van de overdracht en claim van achterstallige betaling staan apart van elkaar vermeldt in de bron, maar zijn zonder meer met elkaar te verbinden. ARAB, CC, inv.nr. 436, f.12r-v, 48r, 83r, 106v, 116r, 118v.

tot de dood van zijn vader in 1417 bekend stond als graaf van Sarwerden.⁸²⁸ Frederik hield Valkenburg als onderpand voor een terugbetaling van een som gelds die hertog Antoon hem schuldig was voor hulp bij de verovering van Luxemburg (1412-1414). In eerste instantie was die schuld verzekerd op Luxemburgse goederen, maar in 1412 werd een deel van de schulden afbetaald en kreeg Frederik Valkenburg als onderpand. Op dat moment werd de pandsom op Valkenburg vastgesteld op 12.000 Rijns gulden. Hiervan werden er 6.000 afgelost op 15 maart 1415. Op 11 januari 1417 was echter al weer sprake van een verhoging van de pandsom, en wel met 2.500 Rijns gulden.⁸²⁹ Als *terminus post quem* geldt dus 15 maart 1415, als *terminus ante quem* geldt 11 januari 1417. Deze data sluiten goed aan bij de datering op het eerste folio van de domeinstaten en sluiten de alle domeinbezwaren in, maar beslaan desalniettemin een te grote periode.

Meer vaste grond geeft datering van het stuk door het te relateren aan de context van de financiële en politieke problemen van de Brabantse hertogen uit het Bourgondische huis. Er zijn drie mogelijke momenten waarop het stuk kan zijn opgemaakt. Ten eerste kan het stuk vrij kort na de dood van hertog Antoon zijn opgemaakt, eind 1415, teneinde een overzicht te verkrijgen van de erfenis die de hertog voor zijn zoon en opvolger naliet. Ten tweede kan het stuk zijn opgemaakt rond eind 1416, toen een financiële regeling werd getroffen tussen de nieuwe hertog, Jan IV en de Staten van Brabant. Ten derde en laatste kan het stuk zijn opgemaakt rond 1420, toen Jan IV met zijn elite in conflict kwam betreffende het landsbestuur en vooral de financiering ervan. Een later datum van opstellen van de bron ligt niet voor de hand, gezien het feit dat geen domeinaantastingen van Jan IV (r.1415-1427) of Filips van Sint-Pol (r.1427-1430) zijn opgenomen in de domeinstaats voor alle bezwaren vonden wel plaats blijkt uit de latere domeinstaats voor alle Bourgondische landen die rond 1450 het licht zag.⁸³⁰

Toen het sneuvelen van hertog Antoon op het slagveld van Azincourt bekend werd, kwamen de Staten van Brabant en de gedeputeerden van de landen van Overmase bijeen. Zij accepteerden de oudste van de twee zonen die hertog Antoon had achtergelaten, Jan, als zijn opvolger.⁸³¹ Jan was op dat moment dertien jaar en de Staten achtten het nodig hem in zijn regering bij te staan met een regeringsraad, de Raad van Elf.⁸³² Meteen na het bekend worden van de dood van hertog Antoon hadden de Staten van Brabant de hertogelijke kisten en kamers op de Koudenberg

⁸²⁸ Barkhausen, 'Die Grafen von Moers', 75; G. Rotthoff, 'Zu den frühen Generationen der Herren und Grafen von Moers', *Annalen des historischen Vereins für den Niederrhein insbesondere des alte Erzbistum Köln* 200 (1997) 9–22, aldaar 20–21.

⁸²⁹ Ligthart, 'De verpanding van Valkenburg', 76.

⁸³⁰ In deze domeinstaats komen wel vervreemdingen van Jan IV en Filips van Sint-Pol voor, zoals de bezwaring van 's-Hertogenrode aan de heer van Heinsberg door Jan IV, en de overdracht van het ambt van *forestier* te Mol door Filips. ADN, *Série B*, inv. 20146, f.6v, 8v.

⁸³¹ Van Boendale, *Brabantsche Yeesten*, Boek VII, r.5600–5605.

⁸³² Ibid., Boek VII, r.5700–5765.

laten afsluiten door de graaf van Nassau en de heer van Grimbergen. Ook werden in het huis van de eerste kamerling Willem Blondeel de kisten verzegeld.⁸³³ Na het aanvaarden van Jan IV als hertog lieten de Staten de kisten weer openen en werd, volgens de *Brabantsche Yeesten*, op 25 en 26 november 1415 een inventarisatie gemaakt van de hertogelijke juwelen.⁸³⁴ Het is mogelijk dat tegelijkertijd ook de toestand van de hertogelijke domeinen is onderzocht of de opzet daarvan is geïnitieerd.

In november 1416, toen de regeringsraad de vorst bijna een jaar had ondersteund, rezen problemen met de hertogelijke 'staet': de vorstelijke levenswijze. De kosten voor zijn hofhouding zouden jaarlijks wel 35.000 kronen belopen, wat de Staten wat te kostbaar was. Zij sloten een overeenkomst met de hertog waarbij werd beloofd dat de Staten de vorst vijf jaar lang jaarlijks 16.000 gouden Franse kronen zouden betalen om zijn staat op te houden. Op dat moment werd ook vastgesteld dat hij nog jong was en dat zijn inkomstenbronnen en bezit in belangrijke mate uit de hertogelijke macht waren geraakt. De Staten zouden daarom zijn domeinen, kastelen en heerlijkheden 'ontlasten, ontcommeren, los ende vri in zijn handen stellen'.⁸³⁵ In december 1416 zouden de Standen bovendien bijeen zijn gekomen omwille van de aflossing van versterkingen te Overmaas.⁸³⁶ Door het aflossen van bezwaarde domeinen en versterkingen, kon de hertog weer op basis van zijn domeininkomsten zelf een prinselijke staat voeren, zonder hiervoor terug te vallen op de bijdragen van de Staten. De overeenkomst werd gesloten op 29 januari 1417. Om vast te kunnen stellen dat er problemen waren met de hertogelijke inkomstenbronnen, of over te gaan tot een gestructureerde aflossing van de bezwaarde domeinen moet er ook een structureel overzicht zijn geweest van de aantastingen.

In 1420-1421 raakte Jan IV in onmin met Leuven en de hoge adel, toen de hertog zijn regeringsraad opzij had geschoven en zelf wenste te regeren. In mei 1420 vroeg Jan IV zijn onderdanen om een bede, maar Leuven en de hoogste edelen wensten niet te betalen voordat de hertog ingegaan was op hun bezwaren. In september 1420 werd de broer van de hertog, Filips van St. Pol, zelfs in het land gehaald als tegenkracht tegen de hertog, waarop Jan IV vertrok richting de landen van Overmase. Hier bracht hij een leger op de been om zijn opstandige onderdanen te onderwerpen. In januari 1421 trok de hertog Brussel binnen maar werd hij verslagen en onder curatele gesteld door zijn broer en de opstandige onderdanen.⁸³⁷

Tussen mei en december 1420 had zich een felle briefwisseling ontsponnen tussen de hertog, Leuven en de daar verzamelde edelen, en de dan nog neutrale

⁸³³ Ibid., Boek VII, r. 5515–5540.

⁸³⁴ Ibid., Boek VII, r. 5774–5789.

⁸³⁵ Ibid., Boek VII, r. 7025–7070.

⁸³⁶ Uyttebrouck, *Le gouvernement* II, 858.

⁸³⁷ R. Stein, *Politiek en historiografie. Het ontstaansmilieu van Brabantse kronieken in de eerste helft van de vijftiende eeuw* (Leuven 1994) 190–195.

overige steden en adel.⁸³⁸ Een van de bezwaren van Leuven was dat de hertog de Brabantse landen had aangetast, waarop de hertog riposteerde dat juist in de tijd van zijn vader veel domeinbezwaren hadden plaatsgevonden. Specifiek werd door de hertog melding gemaakt van het feit dat hertog Antoon veel schulden had achtergelaten. Hij spreekt van van 100.000 kronen aan afkoopsommen op verschillende kastelen, eenzelfde pandsom op de hertogelijke juwelen, en 60.000 kronen aan schulden die niet verzekerd waren op enig hertogelijk bezit.⁸³⁹ Met andere woorden, er was in 1420 inzicht in de financiële situatie bij het verscheiden van hertog Antoon. Mogelijk is dit inzicht ontleend aan de hier gepresenteerde bron.

Van deze drie mogelijkheden is de meest waarschijnlijke dat het stuk aan het eind van 1416 is opgemaakt. Voor deze periode zijn tijd, motief en mogelijkheid aanwezig en deze strookt het meeste met de einddatering zoals genoemd in de bron zelf. Het motief voor het opmaken van de bron was dat inzicht in de hertogelijke financiën wenselijk was. Dit was eind 1416 het geval. Toen bleken immers de hertogelijke uitgaven dermate hoog dat zij volgens de Staten gesaneerd moesten worden. Blijkbaar is toen de noodzaak gevoeld een inventarisatie van de hertogelijke inkomsten te maken aangezien die onvoldoende waren om de uitgaven te dragen. In januari 1417 wist men immers vast te stellen dat het grootste deel van de hertogelijke domeinen zich in andere handen bevond; om die reden stelden de Staten zich immers garant voor het in ere herstellen van het domein. Dit motief ontbreekt zowel eind 1415 als in de periode 1420-1421. In 1415 gingen de Staten weliswaar over tot het verzegelen van kisten en inventariseren van juwelen, maar nergens wordt gemeld dat ook de bezwaarde domeinen werden onderzocht. Meer voor de hand ligt dat de Staten het vorstelijke roerende bezit (juwelen, brieven et cetera) veilig wilden stellen, omdat die gemakkelijk te ontvreemden waren. Het aantasten van het vorstelijk domein na de dood van Antoon was praktisch onmogelijk, tenzij men beschikte over het hertogelijk zegel.

Het motief ontbreekt ook in 1420-1421. Als de opstandige elite in 1420 wilde aantonen dat hertog Jan IV een slecht financieel beleid voerde, zou de bron niet beperkt zijn geweest tot de domeinbezwaren tot vlak voor de dood van hertog Antoon. Dan zouden juist bezwaren uit het bewind van Jan IV zijn opgenomen om de impact van domeinpolitiek van zijn voorgangers af te zwakken. Die bezwaren waren ten tijde van het conflict bekend, want over het aantasten van vorstelijk domeingoed door Jan IV gingen immers vier klachten van de opstandige

⁸³⁸ Deze is verzameld in een afschrift van deze briefstrijd, te vinden in ARAB, *Manuscripts Divers*, inv.nr. 1483. Robert Stein was zo vriendelijk zijn afschrift ter beschikking te stellen.

⁸³⁹ Het vijfde en zesde punt van de klachtenlijst van Leuven c.s., betreft het uitgeven van renten en aantasten van het Zoniënwood. Het twintigste punt betreft het verpanden van de Landen van Overmaas en vele andere domeinen. Punt vierentwintig handelt over de schulden van hertog Antoon. Dezelfde nummering wordt aangehouden in het antwoord van de hertog. ARAB, *MD*, inv.nr. 1483, *passim*, afschrift Robert Stein.

elite.⁸⁴⁰ Dit betekent dat als de bron in de periode 1420-1421 is opgemaakt, deze moet zijn opgesteld door de kring rond Jan IV. Hij had er op dat moment baat bij om aan te tonen dat juist zijn voorgangers een financiële wanorde hadden gecreëerd en hem dus niets viel aan te rekenen. Opvallend is dat de hertog die kennis niet gebruikte in zijn weerspreking van aantijgingen jegens zijn bewind. Toen de Staten stelden dat Antoon minstens 100.000 kronen aan belastinggeld en 100.000 kronen aan juwelen had nagelaten, waarvan de nieuwe hertog dus ruim had kunnen leven, stelde Jan IV dat men maar moest onderzoeken hoe onder zijn vaders bewind vorstelijke eigendommen waren weggeven en vooral aan wie. Hij impliceerde hiermee dat de steden en aristocraten die zijn bewind bekritiseerden hierbij betrokken waren.⁸⁴¹ Dit verwijt laat dit de mogelijkheid open dat op dat moment niet duidelijk was wie betrokken waren bij de uitholling van het vorstelijke bezit, anders had de hertog hier wellicht specifiek naar kunnen verwijzen.⁸⁴² Het ligt echter meer voor de hand dat de vorst niet al te expliciet zijn onderdanen wilde bruuskeren.

Een andere manier om context en tijd vast te stellen waarin de bron het levenslicht zag is door het analyseren van de manier waarop deze ontstond. Zeer waarschijnlijk is de oproep uitgegaan dat een ieder die rechten meende te hebben op vorstelijke domeinen, naar de rekenkamer moest komen met brieven, charters of andere bewijzen die deze rechten ondersteunden.⁸⁴³ In de rekenkamer werden de brieven gecontroleerd en ingeschreven in de domeinstaat. Deze reconstructie drijft op twee premissen. Ten eerste moet men er dan vanuit gaan dat de opdrachtgever eenieder die een hertogelijk domein in handen had, of toch een groot deel van hen, wist te bereiken met de oproep om naar Brussel af te reizen. De tweede premisse is dat de opdrachtgever alle claims en ingediende brieven in het hertogelijk archief en de rekenkamer te Brussel kon controleren. Het ligt niet voor de hand dat in 1420 vanuit het opstandige Leuven in de rekenkamer te Brussel een overzicht kon worden opgesteld naar de schulden van de vorige hertog. Omgekeerd lijkt het niet logisch dat de hertog dit voor elkaar kreeg. Toen de hertog in september 1420 spoorlags vertrok naar Overmase kon hij dit stuk zeker niet meer laten opmaken. De tijd om het domeinoverzicht op te maken zal er ook nauwelijks zijn geweest in november 1415, net na de dood van de hertog. De Staten poogden toen juist zo snel mogelijk een

⁸⁴⁰ ARAB, *MD*, 1483, f.1r-v, afschrift Robert Stein.

⁸⁴¹ “Ende als van den juwelen, daer sal men die cleernisse wel af vinden hoe die verwairt sijn geweest binnen wilen hertogen Anthonis tide ende bi den ghenen die bi hem waren, daer af die sommige die hier af scriven mede weten mogen waer die gevaren sijn.” ARAB, *MD*, 1483, afschrift Robert Stein.

⁸⁴² Zo zou hij zijn tegenstander, de jonker van Nassau, voor de voeten kunnen werpen dat die zowel Baarle, als de dorpen Nispen, Zundert en Gageldonk hield, zonder dat hij bewijsmateriaal voor zijn claims op dit vorstelijk bezit had getoond. ARAB, *CC*, inv.nr.. 436, f.173r-v, 21r, 89v, 94r.

⁸⁴³ Dit was in later jaren het geval in Holland en Gelre. Hoe dit in Brabant geregeld was is onduidelijk, maar ook hier werden de stukken geregistreerd in de rekenkamer, getuige de vele opmerkingen dat personen weigerden brieven te tonen, of dat men over bepaalde aantastingen niets kon vinden in de archieven van de rekenkamer. ARAB, *CC*, inv.nr. 436, *passim*; NA, *AGH*, inv.nr. 1, f.62r-v; Kuys, ‘Gelderse domeinen’, 159–161.

nieuwe vorst te installeren en moesten zich verdedigen tegen keizerlijke claims op het hertogdom Brabant, en claims op de voogdij over de minderjarige hertog door hertog Jan van Bourgondië.⁸⁴⁴ Bovendien lijken de eerder genoemde financiële problemen eind 1416 juist veroorzaakt door een verkeerde inschatting van de hertogelijke financiën door de Staten aan het begin van 1416.

Alle invalshoeken - tekstinhoudelijk, context en wijze van totstandkoming van de bron – wijzen erop dat deze aan het einde van 1416 het levenslicht zag. Vermoedelijk is na de start van de regering van Jan IV, onder leiding van zijn regentenraad, spoedig gebleken dat zijn financiën problematisch waren. Mogelijk hebben de Staten al tegelijk met het opzetten van een inventarisatie van de juwelen in november 1415 ook een inventarisatie gestart van de domeinen, al blijkt hiervan niets uit bronnen. Bovendien was de domeinstaat in elk geval niet gereed voordat Jan IV aantrad, anders zouden vermoedelijk toen al problemen zijn gerezen over de status van de vorstelijke financiën. De inventarisatie zal, zoals de inschrijving op het eerste folio stelt, in juni 1416 zijn afgerond, of het controleren van hertogelijke brieven was toen in elk geval voltooid. Op basis van het stuk, of een vroege versie ervan, konden de Staten in november 1416 vaststellen dat een aanzienlijk deel van de hertogelijke inkomstenbronnen was bezwaard, zodat het nodig was om deze te saneren.

Op grond van de datering en de context van de totstandkoming van de bron, kan tevens worden vastgesteld dat de Staten van Brabant de opdracht hebben gegeven tot het opstellen ervan. Hiermee is de Brabantse domeinstaat van 1416 de enige onderzochte domeinstaat die niet op bevel van de vorst is ontstaan, maar op initiatief van zijn (verzamelde) onderdanen.

Vorm en inhoud

Het betreft een papieren register in perkamenten kافت. Op de kافت staat aan de voorzijde geschreven: ‘Alienations des domaines en Brabant du tems du duc Wenceslas [et]⁸⁴⁵ la duchesse Jeanne’. In de rechterbovenhoek staat met potlood in Arabische cijfers het (moderne) inventarisnummer ‘436’. Een deel van de 128 folia is op de rectozijde genummerd, in Arabische cijfers, in potlood.⁸⁴⁶ Het register is grotendeels in het Middelnederlands opgezet, waarbij op het eerste gezicht een uitzondering geldt voor domeinbezwaren in Waals-Brabant en het Romaanse deel van de Landen van Overmaas, die in het middel-Frans zijn opgesteld. Deze scheiding is niet geheel doorgevoerd. Sommige stukken worden in eerste instantie in het Middelnederlands geschreven en verderop in het register in het middel-Frans

⁸⁴⁴ Van Boendale, *Brabantsche Yeeften*, boek VII, capittel L-LI.

⁸⁴⁵ Hier zijn een of twee woorden onleesbaar. Vermoedelijk staat hier ‘et’, zoals in de inventaris is opgenomen.

⁸⁴⁶ Genummerde folia zijn: 1-41, 43-49, 52-55, 57-71, 73-74, 76, 83-91, 95, 101.

herhaald en *vice versa*. Niet elke inschrijving werd echter herhaald en niet elke werd vertaald. Dit doet vermoeden dat het stuk geen netexemplaar is. Desondanks is het aantal marginale aantekeningen vrij beperkt wat erop wijst dat het stuk niet lang of vaak is gebruikt.

Geografisch zijn de domeinbezwaringen te verdelen tussen de gebieden ten westen en ten oosten van de Maas, de verdeling tussen de gebieden die beheerd werden door de rentmeester van Brabant en die van Limburg-Overmaas. Ten tijde van hertog Antoon bestond een aparte ontvanger van Limburg / Overmase naast een ontvanger van Brabant.⁸⁴⁷ Binnen die twee delen is een onderscheid gemaakt naar de verschillende bestanddelen van het vorstendom. De eerste domeinbezwaringen zijn opgesomd in de volgorde Leuven, Brussel, Antwerpen, 's-Hertogenbosch, Tienen, Waals-Brabant en Overmase. Dit sluit aan bij de gebruikelijke regionale hiërarchische volgorde die in Brabant werd gehanteerd, bijvoorbeeld bij het opsommen van edellieden.⁸⁴⁸ Deze tamelijk strak aangehouden volgorde maakt het ook mogelijk om inkomstenbronnen waarvan geen geografische locatie is op gegeven toch met een grote mate van zekerheid aan regio's te koppelen. De domeinen die ervoor en erna zijn genoemd en die wel aan een regio zijn gekoppeld bieden in dat geval inzicht in de locatie van het domein waarvan de ligging niet genoemd is.

Na een opsomming van de 'nuwe laste op die herlichteit ende erflicheit van Brabant' (f.1r-18v) volgt een folium met aantastingen van de zogenaamde *corweyden* of karweien: door religieuze instellingen uit te voeren plichten (f.19r). Vervolgens worden in eerste instantie de Landen van Overmaas behandeld (f.19v-20v) maar deze inschrijving is later doorgehaald waarna op f.22v-26r opnieuw de Overmase gebieden worden behandeld. Daartussen (f.21r) staat een overzicht van 'die versette dorpe', de bezwaring van heerlijkheden, hetgeen grotendeels een herhaling is van de bezwaringen van heerlijkheden verspreid over f.1r-18v. Op de folia 27r-33v volgt een herhaling van de eerdere bezwaringen (f.1r-18v) maar dan op volgorde van de rentmeesterschappen. Op f.35r-59v volgt per rentmeesterschap een overzicht van de 'renten die te lossen staen'. De herhaling en het feit dat de inschrijvingen per regio of kwartier worden opgesteld wijst erop dat dit een bewerking is geweest van de eerste inschrijvingen op f.1r-18v. Waarschijnlijk had dit tot doel om sneller domeinbezwaringen te kunnen terugvinden. Waarom voor dit doel geen register is aangelegd van de folia 1r-18v is onduidelijk. Op 62r-71v volgt een nieuw overzicht van de jaargelden, welke grotendeels al op f.35r-59v stonden. De meerwaarde zit hier

⁸⁴⁷ De verantwoordelijkheid over de verzamelde vorstendommen was onder Antoon nog niet meteen en niet geheel van kracht. Dit was wel het geval vanaf de regering van Jan IV. Uyttebrouck, *Le gouvernement I*, 244–248.

⁸⁴⁸ Damen stelt dat de opsomming van bannerijen (in bepaalde lijsten) in volgorde van territorium plaatsvond. Hierbij week de volgorde iets af van die in de domeinstaat. Antwerpen ging daar voor 's-Hertogenbosch. Damen, 'Heren met banieren', 141–142.

echter in het feit dat de genoemde transacties veel verder zijn uitgewerkt dan in de eerste delen. Veelal wordt een langere bezitsgeschiedenis genoemd, worden transacties (binnen families) genoemd, mutaties van de gevestigde rente *et cetera*. Op de folia 74r-90v volgt grotendeels een herhaling van de domeinbezwaringen in het eerste deel (f.1r-26r) die echter zijn voorzien van marginale aantekeningen en doorhalingen. Op de folia 92r-99v volgt om onduidelijke redenen weer een herhaling van de folia 1r-26r. Wel nieuw is het opnemen van ‘schulden’ die niet gedekt werden door domeinen, op de folia 101r-116vr, die ten dele vanaf f.118r werden herhaald.

Het herhalen van de op de folia 1r-26r opgenomen domeinbezwaringen kan twee oorzaken hebben. Wellicht was een centraal overzicht (f.1r-26r) gewenst dat schoon gehouden moest worden om een overzicht te geven van de situatie aan het begin van de regering van Jan IV én was een werkdocument nodig waarin de stand van zaken, indien die veranderde, kon worden bijgehouden (de latere folia). Het is ook mogelijk dat het eerste, nette, deel (f.1r-26r) op basis van de latere delen is geschreven en vervolgens voorin het boek is opgenomen.

Specifieke problemen

Buiten de eerder geschetste algemene problematiek kent deze Brabantse domeinstaat weinig specifieke eigenaardigheden of problemen. Zij beperken zich tot het meermaals opnemen van dezelfde transactie, het samenvoegen van verschillende transacties (op andere plaatsen in de tijd) of onvolledig vermelden van een transactie.

De Hollandse domeinstaat

Voor Holland is gebruik gemaakt de Hollandse domeinstaat uit het Nationaal archief te Den Haag (NA, AGH, inv.nr.660). Van Gent en LeBailly konden deze bron niet inzien toen zij hun *Gids voor de landsheerlijke archieven* opstelden, als gevolg van de vermeende slechte staat van het stuk.⁸⁴⁹ Bij inzien van het stuk blijkt dat de bron in een prima conditie verkeerd, met alleen wat waterschade aan de buitenzijden van de folia. De bron is voor dit onderzoek aangevuld met informatie uit de algemene domeinstaat voor alle Bourgondische landen die berust te Lille (ADN, *Série B*, inv.nr. 20146), die volgens de achiefinventaris dateert uit 1449-1451.

⁸⁴⁹ Van Gent en LeBailly ed., *Gids*, 132.

De door waterschade onleesbare Franstalige beschrijving op het titelblad van de Haagse domeinstaat luidt in de (negentiende-eeuwse?) Nederlandse vertaling ‘Notitie van steden, renten en heerlijkheden, van ouds behoord hebbende tot de grafelijkheid domeinen van Holland, Zeeland, Vriesland, die voorheen door de graven en gravinnen zijn weggeschonken’. Het stuk zou volgens de (negentiende-eeuwse?) schrijver stammen uit de tijd van Karel van Bourgondië.⁸⁵⁰ Hiermee wordt zeer waarschijnlijk bedoeld op Karel de Stoute (r.1467-1477). Er zijn echter twee goede redenen om het stuk in de tijd van Filips de Goede te dateren. Ten eerste zijn er in het stuk domeinbezwaren door Bourgondische hertogen opgenomen waarvan de laatste dateert van 1450.⁸⁵¹ Het is onwaarschijnlijk sinds die tijd en tot het aantreden van Karel de Stoute in 1467, geen domeinen werden bezwaard. Het is hiermee ook onwaarschijnlijk dat de bron dateert van na circa 1450. Zelfs als de verwijzing naar Karel de Stoute wordt opgevat als het naar Holland reizen van Karel vanwege zijn apanage aldaar (jaren 1458-1459),⁸⁵² is nog steeds moeilijk voor te stellen dat er in de periode 1450-1459 geen domeinen zijn bezwaard. Ten tweede zijn de bronnen in Lille en Den Haag dermate gelijkend dat er een zekere samenhang tussen de twee moet zijn geweest die er vermoedelijk uit bestond dat zij rond dezelfde tijd zijn opgesteld. De bron uit Lille is in de archiefbeschrijving gedateerd 1449-1451, hoewel ik ook aan die datering twijfel.

Het is mogelijk dat bij het opstellen van de domeinstaat uit Lille gebruik is gemaakt van lokale voorbeelden of kladversies, die in de centrale rekenkamer zijn uitgewerkt. Hiervoor pleit dat het Haagse stuk in het Frans is opgemaakt en voorzien van (Franse) marginale aantekeningen, zeer waarschijnlijk in verband met controle in de rekenkamer te Lille. Daarvoor spreekt ook het feit dat de Haagse domeinstaat veel uitgebreider is dan die uit Lille, waarbij alle domeinbezwaren uit de domeinstaat uit Lille wel in de Haagse domeinstaat te vinden zijn, maar omgekeerd niet. De domeinstaat uit Lille geeft krap honderdvijftig inschrijvingen, die uit Den Haag ruim tweehonderdvijftig. Dit verschil wordt mede veroorzaakt doordat in de bron uit Lille minder uitgebreid de mutaties van bezwaren zijn opgenomen. Zo geeft de Haagse domeinstaat voor de begunstiging van de hofkapel op het Binnenhof achtereenvolgens brieven van Jan IV van Brabant (18 juni 1424), Filips de Goede (2

⁸⁵⁰ De moderne titel is daarmee een bijna rechtstreekse vertaling van het stuk uit Lille dat spreekt van “rentes, villes, villages et seignouries qui sont de l’ancien demaine [...] lesquelles ont este donne et eslongees per les predecesseurs de monsigneur le duc [de Bourgogne]”. NA, *Rek.Reg.*, inv. 660, los voorblad; ADN, *Série B*, inv. 20146, f.30r.

⁸⁵¹ Verder dateert een inschrijving uit 1448, enkele uit 1446 en begint het aantal toe te nemen hoe verder men terug gaat in de tijd. NA, *Rek.Reg.*, inv. nr. 660, f. 23r, 24r, 30v, 45r; ADN, *Série B*, inv. nr. 20143, f. 34v.

⁸⁵² R. Vaughan, *Philip the Good. The apogee of Burgundy* (Woodbridge 2002) 343.

januari 1426) en Jacoba van Beieren (12 augustus 1428), terwijl de domeinstaat uit Lille alleen naar de begunstiging door Jan van Brabant verwijst.⁸⁵³

Wanneer het Haagse stuk als voorbeeld heeft gediend voor het stuk uit Lille, zou het eerste voor 1449-1451 moeten zijn gemaakt. Een andere mogelijkheid is dat het stuk uit Lille later is opgesteld dan tot nu toe is aangenomen. Mij lijkt dat beide domeinstaten niet afkomstig zijn uit de periode 1449-1451. Rond 1450 zijn immers geen Bourgondische ordonnances betreffende het (Hollandse) domein bekend, terwijl dit wel het geval is voor een latere datum.⁸⁵⁴ Al in 1446 werd door Filips de Goede een moratorium op de aantasting van domeingoederen afgekondigd. Bovendien werden schenkingen voor zover mogelijk herroepen.⁸⁵⁵ Daarentegen werd pas in 1456 een oproep gedaan aan houders van domeinen om zich te melden, er was toen ook sprake van een register van aangetaste domeinen dat aangelegd moest worden. Van alle meldingen die gedaan werden zou op de rekenkamer ‘een register gemaict te wesen tot versekertheit van ons [de hertog]’.⁸⁵⁶ Het dateren van het stuk op 1456 bemoeilijkt een verbinding met het stuk uit Lille en is ook in tegenspraak met het feit dat de laatste domeinbezwaring die is opgenomen stamt uit 1450, en het gegeven dat rond 1450 in Brabant en Vlaanderen domeinstaten werden opgemaakt.

Ik dateer de domeinstaat die in het Nationaal Archief is overgeleverd toch op circa 1456. Voor een eerdere datering zijn geen aanwijzingen, hoewel de huidige afwezigheid van dit bewijs niet *per se* betekent dat dit niet bestaan heeft. Voor een datering in 1456 zijn juist wel aanwijzingen, namelijk de expliciete oproep aan domeinhouders om zich te melden en het feit dat sprake is van het opstellen van een register. Deze domeinstaat vormde, samen met de andere gewestelijke domeinstaten, zeer waarschijnlijk de basis voor het opstellen van de algemene domeinstaat die alle Bourgondische gewesten besloeg, die is overgeleverd in Lille. Juist in de periode 1451-1453 werden voor de beide Bourgondië, Vlaanderen én Brabant een lokale domeinstaat opgemaakt. Het ligt voor de hand dat deze (ook) werden opgemaakt als lokale voorbereiding voor de landsbrede domeinstaat die in Lille is overgeleverd. Een aanvullende analyse van de overeenkomsten en verschillen tussen alle lokale domeinstaten en de centrale uit Lille zou meer licht kunnen werpen op de zaak, maar valt buiten dit onderzoek. Voorlopig stel ik dat de domeinstaat uit Den Haag rond 1456 het licht zag én als voorbereiding op de domeinstaat uit Lille gold, die vermoedelijk later werd opgesteld dan tot nu toe aangenomen is. Aangezien deze bron niet is gedateerd door de opsteller, is zo’n nieuwe datering weliswaar in

⁸⁵³ NA, *Rek.Reg.*, inv. nr. 660, f.5r; ADN, *Série B*, inv. nr. 20143, f.30v; NA, *Archief Hofkapel*, inv.nr. 28.1, 82.2, 82.3.

⁸⁵⁴ Gent en LeBailly ed., *Gids*, 130–131.

⁸⁵⁵ P.A.S. van Limburg Brouwer, *Boergoensche charters, 1428-1482* (Amsterdam en Den Haag 1869) 87.

⁸⁵⁶ NA, AGH, inv.nr. 1, f.62v.

tegenspraak met de eerdere datering door de archivaris, maar niet in tegenspraak met het bronmateriaal zelf.

Vorm en inhoud

De domeinstaat bestaat uit zes samengebonden katernen die qua inhoud niet (wezenlijk) van elkaar verschillen. Dit aantal kan samenhangen met het aantal van zes commissarissen voor de domeinen en ambten, waarvan in elk geval aan het einde van 1457 sprake was,⁸⁵⁷ maar het verklaart niet waarom zij grotendeels hetzelfde werk deden. Daarbij komen die commissarissen pas in september 1457 duidelijk naar voren, terwijl al in 1456 sprake was van controle op de domeinen. Mogelijk waren zij eerder al in functie, of is de domeinstaat pas in de loop van 1457, of nog later, opgeemaakt.

Uit steekproefsgewijze controle blijkt dat het eerste katern het meest volledige is. Dit kan erop wijzen dat niet aparte personen de stukken hebben opgeemaakt, maar dat een persoon dit gedurende meerdere jaren achtereen deed. Doel zou in dat geval zijn om toezicht te houden op het terugkeren van de domeinen aan de vorst. Gezien het feit dat het ‘terugkeren’ van domeinen naar de vorst - of in elk geval het niet meer voorkomen in latere katernen - zeer traag verliep, is dit onaannemelijk. Helaas kan geen afdoende verklaring worden gegeven voor het bestaan van de zes versies van de domeinstaat.

Over het algemeen volgt de beschrijving van de bezwaarde domeindelen de ambtelijke indeling van het vorstendom in rentmeesterschappen zoals die al bestond voor de Bourgondische machtsovername. Achtereenvolgens worden de bezwaarde domeinen beschreven in Noordholland, Gouda en Schoonhoven, Kennemerland en West-Friesland, Amstelland, Rotterdam, Zuidholland, Woerden, Heusden, Gorinchem en het land van Arkel, Muiden en Gooiland. Hierna volgden de tollén van Geervliet, Gorinchem, Schoonhoven en Gouda, waarna de bezwaring van schoutambten wordt beschreven.⁸⁵⁸ Op het moment van het opstellen van de domeinstaat telde Holland maar twee andere rentmeesterschappen naast de in de domeinstaat behandelde, namelijk die van Noordwijk en Texel-Wieringen; de voormalige douariegoederen van Margaretha van Bourgondië.⁸⁵⁹

⁸⁵⁷ NA, AGH, inv.nr. 1, f.70r.; Van Limburg Brouwer, *Boergoensche charters, 1428-1482*, 118.

⁸⁵⁸ NA, *Rek.Reg.*, inv. nr. 660, *passim*.

⁸⁵⁹ Gent en LeBailly ed., *Gids*, 158–170.

Specifieke problemen

J.C. Kort stelde in zijn *Archief van graven van Holland* dat grote delen van het Hollands archief verloren zijn gegaan, soms al voor de komst van de Bourgondische hertogen.⁸⁶⁰ Bij het opstellen van de domeinstaat kon dus maar beperkt worden teruggegrepen op het archief van de graven van Holland, wat een veredere reden is dat de domeinstaat incompleet kan zijn. Voor de moderne onderzoeker betekend de gebrekkige archiefoverlevering dat de informatie in de domeinstaat niet compleet te controleren is en aan te vullen is aan de hand van de achterliggende of aanvullende charters.

Een ander punt van aandacht bij het gebruik van de Hollandse domeinstaat, is dat deze niet zoals in de andere vorstendommen vooral domeinverpanding en bezwaring van domeinen met renten noteert, maar dat enorme aantallen (feodale) beleningen naar voren komen. Hiervoor zijn twee mogelijke oorzaken. Ten eerste kan het transacties betreffen die in oorsprong niet als feodale belening zijn uitgegeven, maar die wel als gevolg van een veranderende interpretatie van wat een dergelijke belening inhield, wel als zodanig werd gezien bij het opmaken van de domeinstaat. Ook is het mogelijk dat de beleningen zijn opgenomen omdat deze niet volgens de 'normale' leenregels waren verworven, zoals het doorgeven van een zwaard- of kwaadleen aan een vrouw, terwijl dit in de regel alleen op mannen kon vererven. Ook is het mogelijk dat de beleningen zogenaamde pandlenen betrof: beleningen in de vorm van een pandschap. De vorst kon in zo'n geval niet meer zonder meer beschikken over het leen, maar moest de lening die de leenhouder annex pandhouder op het leen had gevestigd aflossen.⁸⁶¹ Deze eventuele aanleiding is zeer lastig vast te stellen.

Daarnaast zijn in de Hollandse domeinstaat veel domeinbezwaringen opgenomen die ten gunste kwamen van Hoeksgezinden, de factie die Willem V en Jacoba steunde. Dit kan erop wijzen dat bij het opstellen van de domeinstaat alleen domeinbezwaringen ten gunste van Hoeken als problematisch golden. Dit vormt echter geen sluitende verklaring omdat ook domeinbezwaringen ten gunste van vijanden van Jacoba zijn opgenomen, zoals die aan Willem, bastaard van Beieren, heer van Hoogwoud, een fervent aanhanger van Filips de Goede.⁸⁶² De opgenomen beleningen waren ten tijde van het opmaken van de domeinstaat ook niet allemaal in handen van tegenstanders van Filips de Goede, zo blijkt uit de analyse van enkele lenen. Ter voorbeeld kan hier Wateringen dienen. Het was tot 1429 in handen van Jan van Egmond, heer van Wateringen, en ging daarna over in handen van zijn enige

⁸⁶⁰ Kort, *Inventaris*, 171–175.

⁸⁶¹ HRG III, Lemma: Pfandlehen.

⁸⁶² NA, *Rek.Reg.*, inv. nr. 660, f.9v; ADN, *Série B*, inv. nr. 20143, f.36v. J.C.Kort, *Repertorium op de grafelijke lenen in Friesland ten westen van het Vlie*, via www.hogenda.nl; Damen, *De staat van dienst*, 466.

dochter, die gehuwd was met Willem van Naaldwijk. Hoewel Willem van oorsprong wel tot de Hoekse factie behoorde, wist hij op te klimmen in de Bourgondische bureaucratie. Zo was hij in het begin van de jaren 1440 rentmeester-generaal.⁸⁶³

Het is mogelijk dat Willem VI en Jacoba van Beieren, die vooral op de Hoeken steunden, meer dan bijvoorbeeld Jan van Beieren, gebruik maakten van de aantasting van het domein om aan geld te komen. Logischerwijs kwamen zij uit bij factiegangers. Dit lijkt te stroken met het weinig voorkomen van factiegangers van Jan van Beieren. Omdat ook door Filips de Goede geïnitieerde domeinbezwaren zijn opgenomen, net als domeinbezwaren ten gunste van Kabeljauwen, is de samenstelling van de domeinstaat maar in beperkte mate beïnvloed door de politieke situatie in de jaren 1420.

De Luxemburgse domeinstaat

Om de financiële situatie van Elizabeth van Görlitz te analyseren is gebruik gemaakt van de enige overgeleverde domeinstaat van Luxemburg, daterend uit 1464. Deze is in 1884 door Nicholas van Werveke uitgegeven en gaat terug op een niet door hem genoemde bron. Medewerkers van het Archives Nationales du Grand-Duché de Luxembourg hebben het stuk geïdentificeerd als een afschrift uit 1505 van een vijftiende-eeuwse domeinstaat. Het is overgeleverd in het *Fonds Anciens (792-1795)*, *Domaines (1505-1795)*, als inventarisnummer A-XV-6-1 Domaines: Extrait des charges du domaine du duché de Luxembourg et comté de Chiny.⁸⁶⁴ Uit een vergelijking van het archiefstuk en de gepubliceerde variant blijkt dat deze laatste een zeer zorgvuldige weergave van de bron is, die bovendien door de auteur verrijkt is met verwijzingen naar vindplaatsen van de genoemde archiefstukken betreffende de transacties. Als gevolg hiervan is ervoor gekozen de gepubliceerde variant te gebruiken als basis voor het onderzoek.

Datering en context

Van Werveke dateert de domeinstaat op 1464, vermoedelijk gebaseerd op de brief van Karel de Stoute, aan de raad en rentmeester van Luxemburg (Lieven van Ieper) die is opgenomen op het tweede folio van het stuk. Karel geeft hierin zijn rentmeester opdracht om een overzicht op te stellen van alle domeininkomsten die

⁸⁶³ NA, *Rek.Reg.*, inv. nr. 660, f. 4v; ADN, *Série B*, inv. nr. 20143, f.30r; NA, *AGH*, inv.nr. 712, f.94v-95r; Damen, *Ibid.*, 87–94.

⁸⁶⁴ Mijn dank aan de medewerkers van het archief voor het identificeren van de bron.

niet meer aan de vorst komen omdat deze zijn bezwaard, of omdat zij worden gebruikt voor de betaling van pensioenen, gages en emolumenten.⁸⁶⁵

Het is opvallend dat rond 1450, toen overal in de Bourgondische Nederlanden de staat van het domein werd onderzocht, niet ook in Luxemburg zo'n analyse is uitgevoerd. Hierbij speelde vermoedelijk mee dat Filips de Goede weliswaar effectief al sinds 1444 de macht uitoefende in Luxemburg, maar dat de officiële erkenning van zijn macht door het huis Luxemburg, later Habsburg, pas in 1462 plaatsvond. Wellicht was dit nodig om houders van bezwaarde vorstelijke domeinen ertoe te bewegen zich bij de rekenkamer te melden, of ging de erkenning gepaard met de overdracht van archiefmateriaal die nodig was om een grondige analyse van de staat van het domein mogelijk te maken. Aangezien rond 1460 ook onderzoeken plaatsvonden in de kerngewesten, zal het Luxemburgse onderzoek hierbij hebben aangesloten. De rekenkamer te Brussel zou eerder wel onderzoek hebben laten doen naar de hervorming van de financiën in Luxemburg, maar dit zou vooral gericht zijn op de verpachting van ambten.⁸⁶⁶

Vorm en inhoud

De domeinbezwaren volgen elkaar in eerste instantie vrij willekeurig op, waarbij alleen de 'grote' combinaties van domeinrechten, heerlijkheden met alle inkomstenbronnen, kastelen, landsdelen, worden genoemd. Hierna volgen de andere lasten, erfrenten en rentelenen,⁸⁶⁷ en 'andere lasten' die vooral bestonden uit emolumenten voor de ambtsdragers,⁸⁶⁸ enkele pensioenen,⁸⁶⁹ en ten laatste betalingen door de rentmeester generaal van Luxemburg.⁸⁷⁰ Van in elk geval de laatste groep bezwaren staat buiten kijf dat deze door Filips de Goede waren geïnitieerd, of goedgekeurd, want dit betrof geregelde gage voor kapiteins en kasteleins en betalingen aan de raad van Luxemburg die waren gedateerd binnen zijn regeerperiode.

⁸⁶⁵ Van Werveke, 'Les charges', 501.

⁸⁶⁶ Blockmans verwijst hier naar het dan nog onuitgegeven proefschrift van Petit, *Aides et subsides*. In de handelseditie van het werk van Petit is het door Blockmans aangehaalde onderzoek niet te vinden. Blockmans, 'Corruptie', 239; Petit, *Les aides*.

⁸⁶⁷ Van Werveke, 'Les charges', 579 e.v.

⁸⁶⁸ Ibid., 594 e.v.

⁸⁶⁹ Ibid., 626.

⁸⁷⁰ Ibid., 626–628.

Specifieke problemen

Als gevolg van de vorm waarin de bron is overgeleverd, een afschrift in een zestiende-eeuws dossier, is mogelijk informatie die in het origineel heeft gestaan verloren gegaan. Een aanwijzing hiervoor is het bijna volledig ontbreken van marginale aantekeningen in de bron. Indien deze, net als die in de andere vorstendommen, in de rekenkamer afgehoord was verwacht ik dat in de marge aantekeningen zijn gemaakt. Als deze inderdaad in de oorspronkelijke domeinstaat aanwezig waren, zijn deze ofwel rechtstreeks in de tekst geïntegreerd toen in de zestiende eeuw de kopie werd gemaakt, ofwel genegeerd. Een andere verklaring is dat het gekopieerde stuk terug gaat op een lokale, nog ongecontroleerde variant in plaats van de naar de rekenkamer gezonden versie. Hoe het ook zij, de informatie die deze domeinstaat biedt is vrij beperkt vergeleken met die van andere vorstendommen.

Door de lange periode tussen de aanvang van de Bourgondische regering (1443) en het opmaken van de domeinstaat (1464) is deze sterk ‘vervuild’ met Bourgondische domeinbezwaren. Het analyseren van de situatie van het domein onder Elizabeth van Görlitz is daarmee aanzienlijk bemoeilijkt. Het sterkst uit zich dit bij de jaarlijkse betaling aan ambtsdragers en bij de beleningen, die alleen genoemd worden zonder dat een datum van (eerste) uitgifte wordt gegeven. Bij een groot deel van de jaarlijkse betalingen aan ambtsdragers is onduidelijk of deze van Bourgondische oorsprong waren dan wel op oudere (inheemse) gebruiken teruggingen. Er lijkt sprake te zijn van het laatste. Analyse van de pre-Bourgondische rekeningen van de ontvanger-generaal van Luxemburg wijst erop dat het voor de komst van de Bourgondiërs gebruikelijk was om ambtsdragers schenkingen te doen in wijn, koren, *evenen*, rogge en zwijnen. In de domeinstaat komen dezelfde soort schenkingen naar voren, maar deze zijn dan verbonden aan schenkingen door de Bourgondische hertog.⁸⁷¹ Tussen de beleningen vinden zich enkele die zonder meer uit de tijd van Elizabeth of haar echtgenoten stammen,⁸⁷² maar dit is niet voor elke belening te achterhalen. Alle beleningen en emolumenten moeten dus stuk voor stuk onderzocht worden in rekeningen van rentmeesters of archiefbescheiden van het leenwezen, om deze aan ofwel Elizabeth (of haar voorgangers) ofwel Filips toe te wijzen. Dit bleek niet mogelijk op basis van bestudering van archiefstukken uit de centrale (vorstelijke) archieven, binnen de tijd die voor dit onderzoek beschikbaar was. Daarom zijn deze bezwaren buiten beschouwing gelaten.

⁸⁷¹ Zo kregen de richter van (Greven)Machener, de *minnechere* (minderbroeders / Franciscanen), de *prodigere* (predikheren / Dominicanen) van Luxemburg en de *vasbbender* betalingen in *weissen*. Zwijnen werden betaald aan de *stromeyer*, de kelner van Luxemburg, de *vassbender* en de *wijngardier* van Berch. ARAB, CC, inv.nr. 2629, f.107v, 109r, 111v-113v.

⁸⁷² Zo hield volgens de domeinstaat heer Arnould van Siercq een renteleen uit de markttol van Luxemburg. Op basis van andere bronnen kan gesteld worden dat dit al voor 1434 het geval was, dus tijdens de regering van Elizabeth. ARAB, CC, inv.nr.2629, f.107v; Van Werveke, ‘Les charges’, 580.

De Gelderse domeinstaten

Voor de analyse van de status van het domein onder hertog Arnold kan niet, zoals in de andere vorstendommen, worden teruggevallen op één domeinstaats. In Gelre zijn meerdere domeinstaten gemaakt, voor de verschillende kwartieren en voor de verschillende jaren van de Bourgondische ‘bezetting’. Daarbij is voor het kwartier Roermond maar voor een deel van het kwartier een domeinstaats overgeleverd, namelijk het graafschap Kessel, in combinatie met de heerlijkheid Cuijk. Voor elk van de kwartieren is gebruik gemaakt van de vroegst overgeleverde domeinstaats, omdat uit controle bleek dat deze over het algemeen meer informatie boden dan latere domeinstaten. Voor het kwartier Roermond is gebruik gemaakt van de eerste rekening van de rentmeester van het kwartier, uit 1473-1474.

Datering en context

De Gelderse domeinstaten laten zich gemakkelijk dateren omdat zij, in tegenstelling tot de andere onderzochte domeinstaten, duidelijk gedagtekend zijn.⁸⁷³ De stukken liggen, van alle overgeleverde domeinstaten, het dichtst op de Bourgondische machtsverwerving. Meteen na de verovering van Gelre, nam de hertog de reeds in de politieke praktijk bestaande politieke vierdeling in kwartieren over voor wat betreft de financiële indeling. Hij stelde vier kwartierlijke rentmeesters aan, die op hun beurt verantwoording schuldig waren aan de, juist als enige en nieuw ingestelde, rekenkamer te Mechelen. Dit was een verandering ten opzichte van de bestaande Gelderse situatie, waarbij een overste- of landrentmeester ondersteund werd door lokale rentmeesters. De vier kwartieren kregen domeincommissarissen, die aparte domeinstaten opstelden.

Het opzetten van de domeinstaten volgde grotendeels de werkwijze zoals beschreven in de algemene introductie van deze bijlage. De domeincommissarissen lieten een oproep uitgaan naar eenieder die een domein hield. De personen die zich aangesproken voelden als houders van vorstelijke domeinen moesten zich te Grave vervoegen, waar Arnold zich in zijn laatste regeringsjaren permanent had gevestigd. Hier moest men alle relevante papieren overleggen en een verklaring afgeven betreffende de opbrengst van de domeinen.⁸⁷⁴

⁸⁷³ Zoals de eerste domeinstaats van het kwartier Arnhem ‘bij state gevaen te Grave bijden commissaireisen mitten rentmeester den iiiien dach van decembri xiiii^e lxxiii jair’. GAA, GHG, inv.nr. 784, f.1r.

⁸⁷⁴ A.H. Groustra-Werdekker, ‘Bourgondisering van het hertogdom Gelre voor het tractaat van Venlo 1473-1543’, *Pays bourguignons et terres d’Empire (XVe-XVIe s.) : rapports politiques et institutionnels : rencontres de Nimegue (21 au 24 septembre 1995). Publication du Centre Européen d’Études Bourguignonnes (XIVe-XVIe s.)* 36 (1996) 89–103, aldaar 91–92; Kuys, ‘Gelderse domeinen’, 158.

In afwijking van de andere vorstendommen zijn voor Gelre niet domeinstaten voor één bepaald jaar overgeleverd, maar van een aantal opeenvolgende jaren. De Gelderse domeinstaten waren volgens Jan Kuys dan ook meer een instrument, bedoeld om de lokale rentmeesters te controleren dan alleen een inventarisatie van de domeinen,⁸⁷⁵ zoals dat in de andere vorstendommen het geval lijkt te zijn geweest. Als gevolg hiervan zouden voor de vier Gelderse kwartieren en vier Bourgondische jaren in totaal zestien domeinstaten moeten zijn aangelegd.

Van de (vermoedelijk) zestien domeinstaten zijn er zeven volledig overgeleverd, voor de kwartieren Nijmegen, Zutphen en Arnhem. Daarnaast bestaat voor het land van Cuijk en het land van Kessel een gezamenlijke domeinstaat⁸⁷⁶ Het eerste gebied lijkt voor de Bourgondische intrede onder het kwartier Nijmegen te hebben geressorteed, maar het tweede juist onder het Overkwartier. Kessel hoorde sinds jaar en dag bij Gelre, maar Cuijk kwam pas aan het einde van de veertiende eeuw in Gelderse handen en hoorde bij het kwartier Nijmegen.⁸⁷⁷ Onder Bourgondisch-Habsburgs bestuur werd het aan Brabant gehecht.⁸⁷⁸ Uit een brief van de rentmeester van het kwartier 's-Hertogenbosch uit 1473 blijkt dat de oude rentmeesterschappen Kessel en Cuijk aan hem werden toegewezen en dus aan het hertogdom Brabant werden toegevoegd.⁸⁷⁹ Dit roept de vraag op waarom deze gebieden gezamenlijk, maar apart van Gelre, werden geadministreerd én of er nog een aparte domeinstaat voor het Overkwartier heeft bestaan. Uit de rentmeesterrekening van het Overkwartier van 1473-1474 blijkt dat juist in dat gebied veel domeinbezwaren hadden plaatsgevonden en nog steeds geldig waren. Voor een algemeen overzicht van die informatie zal de rentmeester toch terug hebben moeten vallen op een soort van domeinstaat of ander overzicht van domeinbezwaren. Deze is echter niet overgeleverd, of in elk geval niet door mij achterhaald.

⁸⁷⁵ Kuys, 'Gelderse domeinen', 153.

⁸⁷⁶ ARAB, CC, inv.nr. 47304.

⁸⁷⁷ Kuys, *De ambtman*, 29.

⁸⁷⁸ Onduidelijk is wanneer dit precies gebeurde en nog belangrijker, definitief werd. Hoewel Kuys stelt dat Karel de Stoute al in 1473 het aan de Meijerij 's-Hertogenbosch toevoegde en Maximiliaan in 1481 het gebied voorgoed onder Brabant stelde, kwamen in 1485 de Gelderse steden nog bijeen voor een dagvaart te Grave, in het land van Cuijk. Kuys, 'De stad Grave', 47; Kuys, *De ambtman*, 29; Is. An. Nijhoff, *Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland: door onuitgegeven oorkonden opgehelderd en bevestigd. V. De Bourgondische heerschappij* (Arnhem 1851) LXXXI; Van der Ree-Scholten, *De grensgebieden*, 46.

⁸⁷⁹ GAA, CHA, inv.nr. 2216.

Tabel II Overgeleverde domeinstaten Gelre, 1473-1477

Kwartier	1473-1474	1474-1475	1475-1476	1476-1477
Roermond				
Nijmegen	GAA, <i>GHG</i> , inv.nr. 48.1			GAA, <i>GHG</i> , inv.nr. 48.2
Zutphen	GAA, <i>GHG</i> , inv.nr. 795			
Arnhem	GAA, <i>GHG</i> , inv.nr. 784	GAA, <i>GHG</i> , inv.nr. 785	GAA, <i>GHG</i> , inv.nr. 788	GAA, <i>GHG</i> , inv.nr. 790
Cuijk- Kessel			ARAB, <i>CC</i> , inv.nr. 47304	

De overgeleverde domeinstaten zijn door de commissarissen van de domeinen opgemaakt te Grave, in het Frans, uitgezonderd de eerste staat van het rentmeesterschap Arnhem (1473-1474). De commissarissen van de domeinen waren rechtstreeks verantwoording schuldig aan de rekenkamer te Mechelen. De stukken lijken in opzet netexemplaren te betreffen, die zijn afgehoord, of gecontroleerd, gegeven de (Franstalige) aantekeningen in de marges. Dit heeft er niet in geresulteerd dat deze stukken zijn overgeleverd in Franse of Belgische archieven. Alle stukken bevinden zich in het Gelders archief te Arnhem, uitgezonderd de Cuijks-Kesselse domeinstaat van 1475-1476, die te Brussel berust.

Er zijn twee verklaringen mogelijk voor het gegeven dat de stukken in Arnhem berusten en niet in bijvoorbeeld Brussel of Lille. Ten eerste is het mogelijk dat de domeinstaten in de vijftiende eeuw niet zijn verplaatst. Als de rentmeesters niet alleen hun rekeningen, maar ook de domeinstaten in Mechelen moesten laten controleren, mag daar een netexemplaar worden verwacht, eventueel in Gelre vergezeld van een kladexemplaar. De nog in Gelderland aanwezige stukken lijken echter netexemplaren te betreffen. Mogelijk werden de stukken niet naar Mechelen gestuurd, maar kwamen de Mechelse rekenmeesters ter plaatse. Dit gebeurde in elk geval in Holland met de rentmeesters van kleine rentmeesterschappen in de periode 1468-1473.⁸⁸⁰ Het in Gelre houden van de domeinstaten kan daarbij een verklaring bieden voor het feit dat niet alle domeinstaten zijn overgeleverd. Na de dood van Karel de Stoute in 1477 vertrokken de Bourgondische ambtenaren overhaast en zijn grote delen van het Bourgondisch-Gelderse archief verloren gegaan.⁸⁸¹ Indien de domeinstaten buiten Gelre werden bewaard zouden zij mogelijk, maar niet noodzakelijk, in grotere aantallen zijn overgeleverd.

Een betere verklaring wordt geboden door een tweede mogelijkheid. Die bestaat eruit dat juist de (meeste) lokale varianten van de domeinstaten in 1477

⁸⁸⁰ Damen, *De staat van dienst*, 139–140.

⁸⁸¹ Kuys, 'Gelderse domeinen', 152.

verloren zijn gegaan maar dat de netexemplaren die eerder in Mechelen (?) berustten uiteindelijk naar Arnhem zijn gekomen. Van Gent en LeBailly stellen dat na de definitieve inlijving van Gelre in 1543 door Karel V, de Gelderse archiefstukken eerst naar de Rekenkamer in Brussel zijn overgebracht en later naar Roermond. Na verovering van deze laatste stad door Staatse troepen, in 1632, werden de daar aangetroffen Gelderse archiefstukken overgebracht naar Arnhem waar de meeste archiefstukken nog steeds liggen.⁸⁸² Het is mogelijk dat bij het overbrengen van Gelderse stukken naar Brussel, na 1543, ook stukken uit de Bourgondische administratie die in Mechelen of Lille bewaard werden, zijn aangehecht bij het archief dat in Brussel werd opgericht. Deze zijn in dat geval, met de Gelderse archiefstukken die voor 1543 in Gelderland berustten, naar Roermond getransporteerd en dan in 1632 in Staatse handen gevallen.

Vorm en inhoud

Voor Gelre zijn voor de vier kwartieren, en het rentmeesterschap Cuijk-Kessel, domeinstaten opgemaakt voor elk van de jaren dat de Bourgondische ‘bezetting’ duurde.⁸⁸³ De Gelderse domeinstaten geven niet alleen de bezwaarde domeinen weer, maar trachten een overzicht te geven van alle vorstelijke domeinrechten. Het gelijktijdig behandelen van bezwaarde en niet-bezwaarde domeinen, zal samenhangen met de pogingen van Karel de Stoute om een beter inzicht in zijn financiën te krijgen, hij was tenslotte al in 1467 begonnen met het laten opstellen van budgetten. Dit was een stap verder in de rationele staatsfinanciering omdat het inzicht gaf in de verwachte inkomsten.⁸⁸⁴

De twee soorten domeinen, onbezwaard en bezwaard, worden na elkaar behandeld. Hierbij worden de bezwaarde domeinen niet in een bepaalde volgorde beschreven. De bronnen zijn niet geografisch opgezet, zij volgen een vrij willekeurig patroon van oost naar west en noord naar zuid, zonder dat hierbij een (bekende) hiërarchische volgorde qua locatie is aangehouden. De domeinstaten beschrijven hier dan ook meer de situatie gezien vanuit de houder van domeingoederen, dan vanuit de vorstelijke administratie. Dit is een gevolg van de manier waarop in Gelre domeinen werden bezwaard. In tegenstelling tot de andere vorstendommen, waar vaak maar één domeinrecht tegelijk werd uitgegeven, werden in Gelre meerdere domeinrechten

⁸⁸² Van Gent en LeBailly ed., *Gids*, 22–24, 97; Kuys, ‘Gelderse domeinen’, 158.

⁸⁸³ Kuys, ‘Gelderse domeinen’, 153.

⁸⁸⁴ Overigens zou al eerder, in 1335 de graaf van Vlaanderen via budgettering grenzen hebben willen stellen aan zijn uitgaven. In de praktijk werden de budgetten echter overschreven omdat de vorst zich niet kon terugtrekken uit het toernooicircuit en het systeem van *gift exchange*. M.-A. Arnould, ‘Le premier budget du duc Charles de Bourgogne (1467-1468)’, *BCRH CL* (1985) 226–271, aldaar 239–240; Vale, *The princely court*, 92–93.

gecombineerd bezwaard.⁸⁸⁵ Hierbij is geen geografische ordening aangebracht, noch volgen de domeinen elkaar op naar grootte van de aflossingssom. De ordening lijkt het meest op een hiërarchische volgorde van de domeinbezitters, hoewel deze niet geheel doorgevoerd is.⁸⁸⁶

Specifieke problemen

Ook de Gelderse domeinstaten bieden geen complete weergave van de bezwaring van het vorstelijk domein. Dit was zowel voor de commissarissen voor de domeinen als voor de hertog al in de jaren 1470 duidelijk.⁸⁸⁷ Op basis van bronnen uit 1543 is de incompleetheid van de domeinstaten uit 1473-1477 vast te stellen. In 1543 werd aan Karel V, na de verovering van Gelre, een bede toegestaan waarvan de opbrengsten moesten worden ingezet om bezwaarde domeinen af te lossen.⁸⁸⁸ In verband met de bede werden diverse registers aangelegd met afschriften van brieven die betrekking hadden op de aantasting van het domeinbezit.⁸⁸⁹ Onder de in deze registers opgenomen charters zijn er meerdere te vinden waarvan geen aantekening gemaakt is in de domeinstaten uit de jaren 1473-1477.

Ondanks het feit dat de vijftiende-eeuwse domeinstaten dus niet de complete bezwaring van het domein weergeven, werd daartoe zonder meer een poging gewaagd. Immers, toen Karel de Stoute in 1472 aantrad als ruwaard van hertog Arnold, was al sprake van het intrekken van domeinbezwaren, maar hiervan zou Karel de 'vrienden' van hertog Arnold uitzonderen.⁸⁹⁰ Desondanks zijn de domeinen die de getrouwen van Arnold van Gelre in handen hadden in de domeinstaat opgenomen, onder vermelding van het feit dat hier sprake was van vrienden van de hertog of van Willem van Egmond.⁸⁹¹

Problematisch aan (een deel van) de Gelderse domeinstaten is het ontbreken van precieze dateringen voor de domeinbezwaren. Veelal wordt alleen gesteld welke vorst een goed had bezwaard, maar in sommige gevallen ontbreekt zelfs die

⁸⁸⁵ Ligthart, 'Verpanding van domeingoederen', 65–68.

⁸⁸⁶ Zo bijvoorbeeld Harderwijk behandeld vóór de veel belangrijker stad Arnhem en werd het domein dat de ene vorstelijke bastaard in handen had veel eerder behandeld dan dat van een andere vorstelijke bastaard. De bastaardbroer van de hertog van Gelre, Pieter bastaard van Egmond, ná aristocraat Hendrik de Vos (van Steenwijk?), maar Jan bastaard van Gelre – een bastaard van hertog Reinald IV van Gelre – wordt pas veel later opgenomen. GAA, *GHG*, inv. nr. 784, *passim*.

⁸⁸⁷ Kuys, 'Gelderse domeinen', 160; Nijhoff, *Gedenkwaardigheden V*, nr. 34, 43, 48.

⁸⁸⁸ Pas, 'Gelre's eigen gelden'.

⁸⁸⁹ GAA, *GHG*, inv.nrs. 194-198; GAA, *GRK*, inv.nrs.400, 402-405, 407, 416.

⁸⁹⁰ Nijhoff, *Gedenkwaardigheden IV*, nr. 532, 538, 540.

⁸⁹¹ 'Die thiende van Caetwijck tot Garderen houdt Gerard van Rijswijck die welke is begrepen inde brieve van mynen heere van Egmond'. Bij een verzameling domeinen die Jan van Boedberg hield staat marginaal aangetekend: 'dese Jan van Boidberghe es begrepen inde confermatie van onsen genedige heere mitten here van Egmond ende ander dierenen van wijlen hertogen Ernolt'. GAA, *GHG*, inv.nr. 784, f.29v, 33r.

informatie.⁸⁹² Op basis van de gepubliceerde charterinventarissen konden deze gedeeltelijk, maar niet allemaal worden geïdentificeerd. Omdat de bezwaarde domeinen niet geografisch zijn geordend is het bovendien moeilijk om de locatie van domeinen waarvan de situering niet is gegeven, of onduidelijk is, alsnog vast te stellen. Bij toeval kan in sommige gevallen via andere bronnen de locatie worden vastgesteld.

⁸⁹² Bijvoorbeeld 'Die erfte van xxxii oude grooten die de hertoge neemt op Yverdick Goet ende Reyne van Suol ende ix oude grote die hij desgelyx neemt opten Horstmaer waeren verpandt aen Jan van Brouchuysen ter lossingen voer c oude schilde eens. Also hier die voirs. xxx ii groten vz.'. GAA, *GHG*, inv.nr. 784, f. 23r.

Bijlage 2: Muntverhoudingen

De waarde van de munt waarin aflossingssommen werden genoteerd is een bron van potentiële problemen. In de domeinstaten worden zowel de aflossingssommen als de misgelopen inkomsten in tientallen verschillende munten uitgedrukt. Bovendien worden de inkomsten vaak genoteerd in de munt die tijdens het opmaken van de domeinstaat courant was, terwijl het domein met een oudere en andere muntsoort kon worden afgelost. Hierdoor waren onderlinge verhoudingen tussen waarde en aflossingssom van het domein vermoedelijk al in de tijd zelf niet meer duidelijk. Daarbij worden in de domeinstaat ook niet consequent dezelfde munteenheden gebruikt om de gemiste inkomsten in te waarderen. Het gebruik van verschillende valuta binnen één rekening werd al eerder door Bos-Ropsesignaleerd voor diverse Hollandse rentmeesterschappen.⁸⁹³ Hierbij is de vraag of er ook nog sprake is van het gebruik van rekenmunten en zo ja wat de koersverhouding was.

Buiten bovengenoemde problemen speelt ook mee dat de genoemde munten gedurende hun productie onderhevig waren aan de- en revaluatie. Zodoende is niet alleen de munt maar ook het aanmuntingsjaar nodig, evenals het koersverloop, om de onderlinge wisselkoers te bepalen. Hiervoor geven de bronnen zelf al handvatten. Binnen de domeinstaten worden meermaals wisselkoersen gegeven voor de verschillende munten. Deze geven weliswaar alleen de verhouding aan die gebruikt is binnen de domeinstaat en niet gedurende de periode dat een domein werd belast, maar geven wel een complete doorsnede van de muntverhoudingen binnen het betreffende vorstendom. Zodoende wordt toch enig licht geworpen op verhoudingen tussen gemiste inkomsten en aflossingssommen, en de gemiste inkomsten uit verschillende domeinen. Voor Brabant, Holland en Gelre zijn op basis van de in de domeinstaten gegeven muntwaarden tabellen met muntverhoudingen opgesteld. Voor Luxemburg was dit niet mogelijk omdat in de Luxemburgse domeinstaat geen omrekeningen van valuta worden gegeven.

⁸⁹³ Bos-Rops, *Graven*, 319.

Tabel III Muntverhoudingen Brabant⁸⁹⁴

	Koers in kronen	Koers in lb. groten	Koers in oud schild	Koers in Rijnsgulden	Koers in groten
(Franse) kronen		0,17	0,93	1	40 / 43
Royalen / Realen	1,00	0,17			40
Franken	0,9 - 1	ca 0,17***			ca 41
Lb.	0,53				ca 20
Lb. groten					240
Lb. oude groten	15 / 20	2,5 / 3,33*	15		600-800
Lb. (Oud) Tournoise / Doorniks			0,83		
Lb. Zwart Doorniks			0,83		
Lb. Triers			0,8- 0,83		
Lb. Leuvens	2,67				
Mechels (lb.?)					63
Oude schilden (onze) munten van Brabant	1,08	0,15-,17**			42 - 45
Rijnsgulden	0,8 - 1				40 / 43*
Gulden	0,75				
Hollands gulden	0,64-0,8*			0,8	32 - 34,5*
Kleine Florentijnse gulden		0,05			30-40*
Leuvense Peters		0,33	1,86*	2*	80 - 86*
Gouden Pieter		0,17	0,93*	1*	40 - 43*
Groot	0,023 - 0,025	0,0042	0,022 - 0,024		
Dubbele mottoen		0,15			
Mottoen				0,44 - 0,48*	18,5 - 19
Dubbele penning			0,04		

* Koersen afgeleid uit de in de bron gegeven koersen t.o.v. andere valuta

⁸⁹⁴ ARAB, CC, inv.nr. 436, *passim*.

Tabel IV Muntverhoudingen Holland⁸⁹⁵

	Koers t.o.v. het lb.			Koers in groten		
	1416- 1417	1428- 1430	Ca. 1450	1416- 1417	1428- 1430	ca. 1450
Franse kroon	0,17	0,20	1,00	40	48	40
Engelse Nobel	0,39	0,40	2,30	94	96	96
Frans schild			1,40			56
Oud Frans schild			1,10			44
Hollands Schild			1,00			40
Nieuw Hollands schild		0,14			37	
Wilhelmus schild		0,18	1,00		42	40
Wilhelmus schild			0,98			39
Willems gulden			0,98			39
Rijnsgulden			0,93			37
Beiers gulden			0,68			27
Lichte klinkert			0,70			28
Gouden Pieter			0,90			36
Kromstaart		0,01			2	

Tabel V Muntverhoudingen Gelre⁸⁹⁶

	Rijnsgulden 1423-1424	Rijnsgulden 1473-1475	Blanken 1423-1424	Groten 1473-1474	Pattarts 1474-1475
lb. Vlaams		0,9-1		40	20
lb. <i>Gued geld</i>	1,75-2,33	1,88	105*-140*		
lb. <i>Pachtgeld</i>		0,55*		22	
lb. <i>Payments</i>	0,52	0,5	31,5 - 32,5	ca. 20*	
lb. <i>Ruymgeld</i>		2,5		100-110*	
Oud schild	1,25	1,4-1,7*		60-66	
Hollands schild	1,09*		65		
Beiers gulden	0,96		62,5*		
Rijnsgulden			60	40-44	21
Postulaatsgulden		0,63-0,7*			
Frank		0,8*		32	
Arnhems gulden	0,8-0,83	0,63*	50		13
Reynaldus gulden	0,83		50*		
Arnoldus schild		0,53*			11
Nieuwe Arnhems gulden	0,8		48*		

* Koersen afgeleid uit de in de bron gegeven koersen t.o.v. andere valuta.

⁸⁹⁵ NA, *Rek.Reg.* inv.nr. 660, *passim*.

⁸⁹⁶ GAA, *GHG* inv. nr. 259, *passim*; GAA, *GHG*, in.nr. 782, *passim*; GAA, *GHG*, in.nr. 784, *passim*; GAA, *GHG*, in.nr. 794, *passim*; ARAB, *CC*, inv.nr. 47304, *passim*.

Gebruikte afkortingen

A.A.G.	=	A.A.G. bijdragen / Afdeling Agrarische Geschiedenis, Landbouwhogeschool
ADN	=	Archives départementales du Nord, Lille / Rijsel
AGH	=	Nationaal Archief Den Haag, <i>Archief graven van Holland</i>
AGN	=	Algemene Geschiedenis der Nederlanden
ARAB	=	Algemeen Rijksarchief, Brussel
BCRH	=	Bulletin de la Commission royale d'histoire / Handelingen van de Koninklijke Comissie voor Geschiedenis
BMGelre	=	Bijdragen en Mededeelingen der Vereniging Gelre
BMGN	=	Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden
Brabantica	=	Brabantica. Bundel werken over familiegeschiedenis, geslachten en wapenkunde voor de provincie Brabant
CC	=	Algemeen Rijksarchief, Brussel, <i>Chambre de Comptes / Rekenkamer</i>
CHA	=	Gelders Archief, Arnhem, <i>Charterverzameling</i>
EHR	=	The Economic History Review
GAA	=	Gelders Archief, Arnhem
GHG	=	Gelders Archief, Arnhem, <i>Graven en hertogen van Gelre, graven van Zutphen</i>
GRK	=	Gelders Archief, Arnhem, <i>Gelderse Rekenkamer</i>

HRG	=	Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte
inv.nr.	=	Inventarisnummer
<i>Landdagen Gelre</i>	=	Database <i>Landdagen en andere landelijke bijeenkomsten van Staten en steden in Gelre en Zutphen 1423-1584</i> via http://resources.huygens.knaw.nl/statenstedengelderland
LM	=	Lexikon des Mittelalters
NA	=	Nationaal Archief, Den Haag
NHJ	=	Noordbrabants historisch jaarboek
PSHAL	=	Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg / Jaarboek van Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap
PHSIL	=	Publications de la Section historique de l'Institut (Royal) Grand-Ducal de Luxembourg
RBPH	=	Revue belge de Philologie et d'Histoire / Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis
Rek.Reg.	=	Nationaal Archief, Den Haag, <i>Grafelijkheidsrekenkamer Registers</i>
Rek.Rek.	=	Nationaal Archief, Den Haag, <i>Grafelijkheidsrekenkamer Rekeningen</i>
TRG	=	Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis / Revue d'histoire du droit / The legal history review
TVG	=	Tijdschrift voor geschiedenis
TSEG	=	Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis
TSG	=	Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis

Geraadpleegde archieffondsen

Algemeen Rijksarchief	Brussel	<i>-Chambre de Comptes</i> <i>-Chartes et cartulaires du comté, puis duché de Luxembourg et du comté de Chiny</i> <i>-Chartes et cartulaires des duchés de Brabant et de Limbourg et des pays d'Outre-Meuse</i> <i>-Manuscripts Divers</i>
Archives départementales du Nord	Lille	<i>Série B Chambre des comptes de Lille</i>
Archives départementales de la Côte-d'Or	Dijon	<i>Série B Chambre des comptes de Bourgogne</i>
Archives Nationales de Luxembourg	Luxemburg	<i>Fonds Anciens, Domaines (1505-1795)</i>
Gelders archief	Arnhem	<i>-Graven en hertogen van Gelre, graven van Zutphen</i> <i>-Gelderse rekenkamer</i> <i>-Charterverzameling</i>
Nationaal Archief	Den Haag	<i>-Graven van Holland</i> <i>-Grafelijkheidsrekenkamer / Rekeningen</i> <i>-Grafelijkheidsrekenkamer / Registers</i> <i>-Handschriften 3^e afdeling</i> <i>-Vilvoordse charters</i>

Geraadpleegde bronnenedities en literatuur

- Aerts, E., 'De inhoud der rekeningen van de Brabantse algemeen-ontvangerij (1430-1440). Moeilijkheden en mogelijkheden voor het historisch onderzoek', *Bijdragen tot de geschiedenis* 61 (1978) 13–95.
- , 'De monetaire circulatie van de Bourgondische Nederlanden in het midden van de 15e eeuw', in: *Album Carlos Wijffels* (Brussel 1987) 1–21.
- , 'Ontvangerij-generaal van Brabant (ca.1270-1499)', in: R. van Uytven e.a. ed., *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Brabant en Mechelen tot 1795* (Brussel 2000) 73–94.
- Alberts, W.J., 'De anti-Bourgondische politiek van hertog Arnold van Gelre in de jaren 1452-1456', *BMGelre* L (1950).
- , 'De eerste Bourgondische bezetting van Gelre (1473/1477)', in: *Nederrijnse studiën XIIIe - XVe eeuw* (Groningen en Jakarta 1954) 49–82.
- , *De graven en hertogen van Gelre op reis* (Utrecht 1984).
- , *De staten van Gelre en Zutphen. Deel I (tot 1459)*. Bijdragen van het instituut voor middeleeuwse geschiedenis der rijksuniversiteit te Utrecht XXII (Groningen en Jakarta 1950).
- , *De staten van Gelre en Zutphen. Deel II (1459-1492)*. Bijdragen van het instituut voor middeleeuwse geschiedenis der rijksuniversiteit te Utrecht XXIX (Groningen en Jakarta 1956).
- , *Geschiedenis van de beide Limburgen. Beknopte geschiedenis van het gebied omvattende de tegenwoordige Nederlandse en Belgische provincies Limburg, sedert de vroegste tijden. Deel I (tot 1632)*. (Assen 1972).
- , *Geschiedenis van Gelderland Boek I, Tot 1492: van heerlijkheid tot landsheerlijkheid: overzicht van de geschiedenis van Midden- en Noord-Limburg en Gelderland in de Middeleeuwen* (Zutphen 1978).
- , *Stukken betreffende de geschillen tussen hertog Arnold van Gelre en Nijmegen (1458-1459)*. Werken uitgegeven door het historisch genootschap 3e serie, nr. 79 (Utrecht 1952).

Andermann, K., 'Angehörige des ritteradels als kreditgeber in Spätmittelalter und frühneuzeit', in: K. Andermann en G. Fouquet ed., *Zins und gült*. Kraichtaler Kolloquien. 10 (Epfendorf 2016) 93–110.

Arnold, B., *Princes and territories in medieval Germany* (Cambridge 1991).

Arnould, M.-A., 'Le premier budget du duc Charles de Bourgogne (1467-1468)', *BCRH CL* (1985) 226–271.

---, 'Une estimation des revenus et de dépenses de Philippe le Bon en 1445', *Recherches sur l'histoire des finances publiques en Belgique. Acta historica Bruxellensia III* (1974) 131–219.

Asseldonk, M.M.P. van, 'De tol van Venloen en het gezag in de regio Drunen-Dongen omstreeks 1230', *NHJ 22–23* (2006) 235–288.

Avonds, P., 'Bij de geboorte van de eerste stand in Brabant. De norbertijner abdijen in de Brabantse politiek tijdens de veertiende eeuw', in: *Norbertijnen in de politiek* (Brussel 1997) 39–46.

---, *Brabant tijdens de regering van hertog Jan III (1312-1356). Land en instellingen*. Verhandelingen van de koninklijke academie voor wetenschappen, letteren en schone kunsten van België 53, 136 (Brussel 1991).

---, 'Mechelen en de Brabantse steden (1312-1355). Een bijdrage tot de parlementaire geschiedenis van de Derde Stand', *Bijdragen tot de geschiedenis inzonderheid van het oud hertogdom Brabant* 53 (1970) 17–80.

Baelde, M., *De domeingoederen van de vorst in de Nederlanden omstreeks het midden van de zestiende eeuw (1551-1559)* (Brussel 1971).

Ballaux, B., *Transport en economische ontwikkeling in het hertogdom Brabant gedurende de lange zestiende eeuw* (Antwerpen 2006).

Barkhausen, M., 'Die Grafen von Moers als Typus kleiner Territorialherren des späteren Mittelalters', in: *Aus Territorial- und Wirtschaftsgeschichte. Ausgewählte Aufsätze von M. Barkhausen* (Krefeld 1963) 56–107.

Bárta, S., 'The financial dimension of the pledge policy of king Sigismund of Luxembourg in Bohemia (1419-1437)', in: R. Zaoral ed., *Money and finance in Central Europe during the late middle ages*. Palgrave studies in the history of finance (Londen 2016) 76–86.

- Bautier, R.-H., en J. Sornay, *Les sources de l'histoire économique et sociale du moyen âge*. 2. Bd. 2: Les Etats de la maison de Bourgogne. Tl. 1: Archives des principautés territoriales. 2. Les principautés du Nord (Parijs 1984).
- , en ---, *Les Sources de l'Histoire économique et sociale du moyen âge*: 2 1. Fasc. 1: Archives centrales de l'État bourguignon (1384-1500), Archives des principautés territoriales. 1. Les principautés du Sud. 2. Les principautés du Nord (supplément). Comtés de Hollande et Zélande et duché de Gueldre, par Michel Van Gent. Mise à jour du fasc. 2: additions et corrections (Parijs 2001).
- Bavel, B.J.P. van, *Goederenverwerving en goederenbeheer van de abdij Mariënweerd (1129-1592)* (Hilversum 1993).
- , 'Land, lease and agriculture: the transition of the rural economy in the Dutch river area from the fourteenth century to the sixteenth century', *Past and Present* 172 (2001) 3–43.
- , *Manors and markets. Economy and society in the Low Countries, 500-1600* (Oxford 2010).
- , 'The emergence and growth of short-term leasing in the Netherlands and other parts of northwestern Europe (eleventh-seventeenth centuries). A chronology and a tentative investigation into its causes', in: B.J.P. van Bavel en P. Schofield ed., *The development of leasehold in north-western Europe, c. 1200-1600*. CORN publication series 10 (Turnhout 2008) 179–213.
- , *Transitie en continuïteit. De bezitsverhoudingen en de plattelandseconomie in het westelijke gedeelte van het Gelderse rivierengebied, ca.1300-ca.1570*. Werken uitgegeven door Gelre. Vereniging tot beoefening van Geldersche geschiedenis, oudheidkunde en recht. 52 (Hilversum 1999).
- , en J.L. van Zanden, 'The jump-start of the Holland economy during the late-medieval crisis, c.1350-c.1500', *EHR* LVII (2004) 503–532.
- Benders, J. F., 'The Town clerks of Deventer and Zutphen (IJssel region, Eastern Netherlands) from c.1300 to the late fifteenth century', *Quaerendo* 41 (2011) 79–88.
- Berges, W., *Die Fürstenspiegel des hohen und späten Mittelalters* (Leipzig 1938).
- Bertholet, J., *Histoire ecclesiastique et civile du duché de Luxembourg et comté de Chiny* (Luxemburg 1741).

- Bigwood, G., *Le régime juridique et économique du commerce de l'argent dans la Belgique du moyen age* 15. Mémoires de la Classe des Lettres 8 (Brussel 1921).
- Blécourt, A.S. de, *Kort begrip van het oud-vaderlands burgerlijk recht*. H.F.W.D. Fischer ed. (7e druk; Groningen 1959).
- Blockmans, W.P., 'Corruptie, patronage, makelaardij en venaliteit als symptomen van een ontluikende staatsvorming in de Bourgondisch-Habsburgse Nederlanden', *TSG* 11 (1985) 231–247.
- , *Metropolen aan de Noordzee: de geschiedenis van Nederland, 1100-1560* (Amsterdam: Bakker 2010).
- , 'Regionale Identität und staatliche Integration in den Niederlanden 13.-16. Jahrhundert', in: A. Czacharowski ed., *Nationale, ethnische Minderheiten und regionale Identitäten in Mittelalter und Neuzeit* (Thorn 1994) 137–149.
- , 'The Low Countries in the middle ages', in: R. Bonney ed., *The rise of the fiscal state in Europe, c.1200-1815* (Oxford 1999) 281–308.
- , 'Typologie van de volksvertegenwoordiging in Europa tijdens de late middeleeuwen', *TVG* 87 (1974) 483–502.
- , 'Voracious states and obstructing cities. An aspect of state formation in preindustrial Europe', *Theory and society* 18 (1989) 733–755.
- , en W. Prevenier, *De Bourgondiërs : de Nederlanden op weg naar eenheid 1384-1530* (2e druk; Amsterdam en Leuven 2000).
- , en ---, *The promised lands: the Low Countries under Burgundian rule, 1369-1530* (Philadelphia 1999).
- Blok, A., 'Variations in patronage', *Sociologische gids. Tijdschrift voor sociologie en sociaal onderzoek* 16 (1969) 365–378.
- Blok, D.P., 'Holland sinds Gosses. De vorming van het graafschap opnieuw bezien', in: W. van Anrooij (e.a.) ed., *Holland in wording. De ontstaansgeschiedenis van het graafschap Holland tot het begin van de vijftiende eeuw* (Hilversum 1991) 9–25.
- , en W. Prevenier, *Algemene geschiedenis der Nederlanden 4. Middeleeuwen* (Haarlem 1980).

- Blok, P.J., 'De financiën van het graafschap Holland', *Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde* III, 3 (1886) 36–130.
- Boendale, J. van, *Brabantsche Yeesten*. J.F. Willems en J.H. Bormans ed. (z.p. 2001).
- Boer, D.E.H. de, 'Berekening of toeval. Clustering als permanente inde middeleeuwse geschiedenis der Nederlanden', in: S.C. Derks ed., *Nederland in de wereld* (Den Haag en Amsterdam 2002) 71–86.
- , 'De vorst trekt noordwaarts. De komst van Albrecht van Beieren naar de Nederlanden (1385) in het licht van de ontwikkelingen in het Duitse rijk', in: D.E.H. de Boer en J.W. Marsilje ed., *De Nederlanden in de late middeleeuwen* (Heerhugowaard 1987) 283–309.
- , 'Ein Dreieck wird gespannt. Der Weggang Albrechts von Bayern-Straubin in die Niederlande im Licht der Territorienbildung', *Jahresbericht des Historischer Vereins für Staubing und Umgebung* 89 (1987) 33–56.
- , *Graaf en grafiek. Sociale en economische ontwikkelingen in het middeleeuwse "Noordholland" tussen ±1345 en ±1415* (Leiden 1978).
- , "'Roerende van der visscheryen". Enkele aspecten van de visvangst in Holland en Zeeland tot de Sint Elizabethsvloed van 1421'', in: J.J.J.M. Beenakker en e.a. ed., *Holland en het water in de middeleeuwen. Strijd tegen het water en beheersing en gebruik van het water*. Publicatie van de Stichting "Comité Oud-Muiderberg" 71 (Hilversum 1997) 115–140.
- , 'Vorstellijk inkomen. Een financieel rapport over Holland in 1373', in: D.P. Blok en e.a. ed., *Datum et actum. Opstellen aangeboden aan Jaap Kruisheer ter gelegenheid van zijn vijfenzestigste verjaardag*. Publicaties van het Meertens instituut, 29 (Amsterdam 1998) 23–65.
- Boeren, P.C., 'De middeleeuwen c. 1000-1543', in: E.C.M.A. Batta, e.a. ed., *Limburg's verleden. Geschiedenis van Nederlands Limburg tot 1815 II* (Maastricht 1960).
- Boland, G., 'Le testament d'Henri III', *Revue d'Histoire Ecclésiastique* 38 (1942) 59–96.
- Bonney, R., en W.M. Ormrod, 'Crises, revolutions and self-sustained growth: towards a conceptual model of change in fiscal history', in: W.M. Ormrod,

- M. Bonney en R. Bonney ed., *Crises, revolutions and self-sustained growth. Essays in European fiscal history, 1130-1830* (Stamford 1999) 1–21.
- Boone, M., ‘Geldhandel en pandbedrijf in Gent tijdens de Bourgondische periode; politieke, fiscale en sociale aspecten’, *RBPH* 66 (1988) 767–791.
- , ‘“In den beginne was het woord”. De vroege groei van “parlementen” in de middeleeuwse vorstendommen der Nederlanden’, *BMGN* 120 (2005) 338–361.
- Bosch, R.A.A., ‘De zaak Henric Haeck. Een case-study naar de politieke, sociale en financieel-economische aspecten van kredietrelaties tussen het hertogdom Gelre en het Duitse Nederrijnsgebied, 1450-1550’, in: H. Brand, J. Benders en R. Nip ed., *Stedelijk verleden in veelvoud. Opstellen over laatmiddeleeuwse stadsgeschiedenis in de Nederlanden* (Hilversum 2011) 89–103.
- , *Stedelijke macht tussen overvloed en stagnatie. Stadsfinanciën, staatsvorming en economie in het hertogdom Gelre, ca. 1350-1550* (Ede 2018).
- Bos-Rops, J.A.M.Y., *Graven op zoek naar geld: de inkomsten van de graven van Holland en Zeeland, 1389-1433*. *Hollandse Studiën* 29 (Hilversum 1993).
- , ‘Guerres du comte et argent des villes. Les relations financières entre les comtes de Hollande et Zélande et leurs villes (1389-1433)’, in: *Finances et financiers des princes et des villes à l’époque bourguignonne*. *Burgundica VIII* (Turnhout 2004) 29–40.
- , ‘Kamerheer, kanselier, tesorier: financieel beheer in de Nederlandse gewesten vóór de overgang naar het Bourgondisch-Habsburgse statencomplex’, in: *Van tesorier tot thesaurier-generaal: zes eeuwen financieel beleid in handen van een hoge Nederlandse ambtsdrager* (Hilversum 1996) 3–15.
- , ‘Van incidentele gunst tot jaarlijkse belasting: de bedde in het vijftiende-eeuwse Holland’, in: J.Th. de Smidt en e.a. ed., *Fiscaliteit in Nederland. 50 jaar belastingmuseum “Prof. Dr. Van der Poel”* (Zutphen 1987) 21–32.
- , J.G. Smit en E.T. van der Vlist, *Holland bestuurd: teksten over het bestuur van het graafschap Holland in het tijdvak 1299-1567* (Den Haag 2007).
- Braake, S. ter, *Met recht en rekenschap: de ambtenaren bij het Hof van Holland en de Haagse Rekenkamer in de Habsburgse tijd (1483-1558)* (Hilversum: Verloren 2007).

- Bragt, R. van, *De blijde inkomst van de hertogen van Brabant Johanna en Wenceslas (3 januari 1356). Een inleidende studie en tekstuitgave*. Ancien pays et assemblées d'états / Standen en Landen XIII (Leuven 1956).
- Brand, H., *Over macht en overwicht. Stedelijke elites in Leiden (1420-1510)* 6. Studies in urban social, economic and political history of the medieval and modern Low Countries (Leuven en Apeldoorn 1996).
- Brokken, H.M., 'De creatie van baanderheren door de graven Willem IV en Willem V', *Holland* 11 (1979) 60–64.
- , *Het ontstaan van de Hoekse en Kabeljauwse twisten* (Zutphen 1982).
- , en H. de Schepper, 'Beheer en controle van de overheidsfinanciën in de Nederlanden tot omstreeks 1600', in: *Van Camere vander rekeninghen tot Algemene Rekenkamer: zes eeuwen Rekenkamer: gedenkboek bij het 175-jarig bestaan van de Algemene Rekenkamer* ('s-Gravenhage 1989) 15–65.
- Burgers, J. W. J., en M. Damen, 'Feudal obligation or paid service? The recruitment of princely armies in the late medieval Low Countries', *English historical review* 153 (2018) 777–805.
- Buylaert, F., *Eeuwen van ambitie. De adel in laatmiddeleeuws Vlaanderen* (Brussel 2010).
- , 'From periphery to centre and back again: elite transformations in Malines (14th-16th centuries)', in: P. Stabel, *Urban Identities in the Late Medieval and Early Modern City. Mechelen in the 15th and 16th Centuries* (Nog te verschijnen).
- , *Repertorium van de Vlaamse adel (ca. 1350-ca. 1500)*. Historische monografieën Vlaanderen 1 (Gent 2011).
- , 'The late medieval "crisis of the nobility" reconsidered: The case of Flanders', *Journal of Social History* 45 (2012) 1117–1134.
- Cauwenberghe, E.H.G. van, *Het vorstelijk domein en de overheidsfinanciën in de Nederlanden (15e en 16e eeuw). Een kwantitatieve analyse van Vlaamse en Brabantse domeinrekeningen* 61. Historische uitgaven Pro Civitate 8 (1982).
- , en H. van der Wee, 'Productivity, evaluation rents and farm size in the southern Netherlands agriculture from the fourteenth to the seventeenth century', in: E.H.G. van Cauwenberghe en H. van der Wee ed., *Productivity of land and*

- agricultural innovation in the Low Countries (1250-1800)*. Belgisch centrum voor landelijke geschiedenis 55 (Leuven 1978) 125–161.
- Chattaway, C. M., ‘Looking a medieval gift horse on the mouth. The role of the giving of gift objects in the definition and maintenance of power networks of Philip the Bold’, *BMGN* 114 (1999) 1–15.
- Clark, G., ‘The cost of capital and medieval agricultural technique’, *Explorations in economic history* 25 (1988) 265–294.
- Cleveringa, P., e.a., ‘“So grot overvlot der watere ...” Een bijdrage aan het moderne multidisciplinaire onderzoek naar de St. Elisabethsvloeden en de periode die daaraan vooraf ging’, *Holland* 36 (2004) 162–180.
- Cockshaw, P., ‘Comptes généraux de l’état Bourguignon. A propos d’un livre récent’, *RBPH* 45 (1967) 484–493.
- Cohen, J., ‘The history of imprisonment for debt and its relation to the development of discharge in bankruptcy’, *The journal of legal history* 3 (1982) 153–171.
- Contamine, P., *War in the Middle Ages* (New York 1984).
- Croenen, G., ‘Bâtards et pouvoir dans le duché de Brabant xiie-xive siècles’, in: E. Bousmar e.a. ed., *La bâtardise et l’exercice du pouvoir en Europe du XIIIe au début du XVIe siècle*. Revue du Nord hors-série. Collection Histoire 31 (2015) 189–218.
- Cuvelier, J., ‘De oorsprong der Leuvensche geslachten’, *Verslagen en mededelingen van de koninklijke Vlaamse academie voor taal- en letterkunde* (1933) 127–168.
- Daelemans, F., ‘Pachten en welvaart op het platteland van Belgisch Brabant (15e-18e eeuw)’, in: A.M. van der Woude en e.a. ed., *Dertig jaar Afdeling Agrarische Geschiedenis*. AAG bijdragen 28 (Wageningen 1986) 165–183.
- Dam, P.J.E.M. van, *Vissen in de veenmeren. De sluisvisserij op aal tussen Haarlem en Amsterdam en de ecologische transformatie in Rijnland 1440-1530*. Hollandse Studiën 34 (Hilversum 1998).
- Damen, M., ‘Convocatie en representatie. De Staten van Brabant in de late middeleeuwen’, *NHJ* 29 (2012) 29–45.
- , ‘Corrupt of hoofs gedrag. Geschenken en het politieke netwerk van een laatmiddeleeuwse Hollandse stad’, *TSEG* 2 (2005) 68–94.

- , *De staat van dienst: de gewestelijke ambtenaren van Holland en Zeeland in de Bourgondische periode (1425-1482)* (Hilversum 2000).
- , 'Heren met banieren. De baanrotsen van Brabant in de vijftiende eeuw', in: M. Damen, L.H.J. Sicking en Louis Sicking ed., *Bourgondië voorbij: De Nederlanden 1250-1650: liber alumnorum Wim Blockmans* (Hilversum 2010) 139–158.
- , 'Prelaten, edelen en steden. De samenstelling van de Staten van Brabant in de vijftiende eeuw', *BCRH* (2016) 5–274.
- , 'The knighthood in and around late medieval Brussels', *Journal of medieval history* (2017) 255–284.
- , en A. Janse, 'Adel in meervoud. Methodologische beschouwingen over comparatief adelsonderzoek in de Bourgondische Nederlanden', *BMGN* 123 (2008) 517–540.
- Dek, A.W.E., *Genealogie der graven van Holland* (4e verbeterde druk; Zaltbommel 1966).
- , *Genealogie der heren en graven van Egmond* ('s-Gravenhage 1958).
- Dekkers, P.J.V., 'Brandend zand. Hoe de hertog van Brabant zijn heerschappij op de Kempense zandgronden verwierf ten koste van de lokale en regionale adel', *NHJ* 12 (1995) 10–40.
- Denessen, H., 'De Gelderse bannerheren in de vijftiende eeuw', *Virtus. Bulletin van de Werkgroep Adelsgeschiedenis* 20 (2013) 11–36.
- Derycke, L., 'The public annuity market in Bruges at the end of the 15th century', in: M. Boone, K. Davidss en P. Janssens ed., *Urban public debts. Urban government and the market for annuities in Western Europe (15th - 18th centuries)*. Studies in European urban history (1100-1800) 3 (Turnhout 2003) 165–181.
- Despy, G., 'Naissance d'une nouvelle province: les origines du Brabant wallon', *Bulletin de la classe des lettres et des sciences morales et politiques* 6 (1994) 501–531.
- Dickson, P.G.M., *The financial revolution in England. A study in the development of public credit, 1688-1756* (Londen en New York 1967).

- Dijkman, J., *Shaping medieval markets. The organisation of commodity markets in Holland, c. 1200–c. 1450*. Global economic history series 8 (Leiden en Boston 2011).
- Doehaerd, R., *Comptes du tonlieu d'Anvers 1365-1404* (Brussel 1947).
- Doornick, P.N. van, *Acten betreffende Gelre en Zutphen 1400-1404* (1901).
- Doornmalen, A.G.J. van, *De Herlaars in het Midden-Nederlandse rivierengebied (ca.1075 - ca. 1400)* (Leiden, 2017).
- Droege, G., 'Die finanziellen Grundlagen des Territorialstaates in West- und Ostdeutschland an der Wende vom Mittelalter zur Neuzeit', *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 53 (1966) 145–161.
- Eichenberger, T., *Patria: Studien zur Bedeutung des Wortes im Mittelalter (6.-12. Jahrhundert)* (Sigmaringen 1991).
- Elliott, J.P., 'A Europe of composite monarchies', *Past and present* 137 (1992) 48–71.
- Epstein, S.R., *Freedom and growth: the rise of states and markets in Europe, 1300-1750* (Londen 2000).
- Ermen, E. van, 'De adellijke en ridderlijke ondertekenaars van de Keure van Kortenbergh en de bekrachtiging van 1372', *Het Charter en de Raad van Kortenbergh 1312. Speciale editie van eigen Schoon en de Brabander* 96 (2013) 53–102.
- Fahne, A., *Geschichte der Grafen, jetzigen Fürsten zu Salm-Reifferscheid, nebst Genealogie derjenigen Familien, aus denen sie ihre Frauen genommen* (Keulen 1866).
- Fermin, H.A.C., en M. Groothedde, *De Zutphense ringburgwal van de 9e tot de 14e eeuw. Nieuwe gegevens en inzichten uit archeologisch onderzoek en boringen op de Zutphense markten deel 1 2*. Zutphense archeologische publicaties (Zutphen 2006).
- Gachard, L.P., *Inventaire des archives des Chambres des Comptes précédé d'une notice historique sur ces anciennes institutions I* (Brussel 1837).
- Ganshof, F.L., 'Coup d'oeil sur l'évolution territoriale comparée de la Flandre et du Brabant', *Annales de la société royale d'archéologie de Bruxelles* 38 (1934) 83–96.

- Gelder, H. E. van, 'De reiskas van graaf Willem IV', *Driekwart eeuw historisch leven in Den Haag. Historische opstellen uitgegeven ter gelegenheid van het 75-jarig bestaan van het historisch gezelschap te 's-Gravenhage* (1975) 51–65.
- Genicot, L., *Études sur les principautés Lotharingiennes* 7. Recueil de travaux d'histoire et de philologie 6 (Leuven 1975).
- Gent, M.J. van, 'Vijftien mannen achter Jacoba van Beieren', *Holland* (1997) 127–142.
- , en M.-Ch LeBailly ed., *Gids voor de landsheerlijke archieven van Gelre, Holland, Zeeland en het Sticht: bestuurlijke, economische en sociale geschiedenis voor 1500* (Den Haag 2003).
- Godding, P., 'La survie de mortgage dans les Pays-Bas méridionaux (12e-18e siècles)', *TRG LV* (1987) 365–374.
- Gorissen, P., 'De karweien der Brabantsche kloosterhoeven in de XIVe eeuw', *BCRH CX* (1945) 1–50.
- Gosses, I.H., *De vorming van het graafschap Holland* ('s-Gravenhage 1915).
- Goudriaan, K., *Gilden in Gouda* (Zwolle 1996).
- , en e.a., 'The elite of Gouda in the late middle ages', in: *Prosopography and computer : contributions of mediaevalists and modernists on the use of computer in historical research* / (Leuven en Apeldoorn 1995) 135–147.
- Graaf, R. de, *Oorlog om Holland, 1000-1375*. Middeleeuwse Studies en Bronnen XXXVIII (Hilversum 2004).
- Graffart, A., en A. Uyttebrouck, 'Quelques documents inédits concernant l'accension de la Maison de Bourgogne au duché de Brabant (1395-1404)', *BCRH CXXXVII* (1971) 57–137.
- Groothedde, M., 'De nieuwe IJssel, wat vertellen de geschreven bronnen en de archeologische vondsten?', *BMGelre CI* (2010) 7–26.
- , *Een vorstelijke palts te Zutphen? Macht en prestige op en rond het plein 's-Gravenhof van de Karolingische tijd tot aan de stadsrechtverlening*. Zutphense archeologische publicaties 77 (Zutphen 2013).
- , 'Van koningspalts tot tegenkoningspalts', *BMGelre* (2006) 131–140.

- , en J. Krijnen, *'Vestingstad Zutphen'. Elf eeuwen versterken en verdedigen* (Zutphen 2005).
- Groustra-Werdekker, A.H., 'Bourgondisering van het hertogdom Gelre voor het tractaat van Venlo 1473-1543', *'Pays bourguignons et terres d'Empire (XVe-XVIe s.): rapports politiques et institutionnels': rencontres de Nimegue (21 au 24 septembre 1995). Publication du Centre Européen d'Études Bourguignonnes (XIVe-XVIe s.)* 36 (1996) 89–103.
- , 'Gevaarlijke grenzen: Gelre, Gulik en Kleef in hun conflicten en bondgenootschappen met de Bourgondische vorsten, 1473-1543.', in: J. Geurts en H. de Schepper ed., *Staatsvorming onder Bourgondiërs en Habsburgers. Theorie en praktijk*. Publicaties van de Vlaams-Nederlandse Vereniging voor Nieuwe Geschiedenis 4 (Maastricht 2006) 143–159.
- Haemers, J., *For the common good. State power and urban revolts in the reign of Mary of Burgundy (1477-1482)*. Studies in European urban history (1100-1800) 17 (Turnhout 2009).
- , en B. Vannieuwenhuyze, 'Het Charter van Kortenberg en de constitutionele geschiedenis van Brabant', *Het Charter en de Raad van Kortenberg 1312. Speciale editie van eigen Schoon en de Brabander* 96 (2013) 1–22.
- Hall, H.van, 'Het hertogdom Limburg en de landen van Overmaze', in: *Limburg. Een geschiedenis* I. Tot 1500 (Maastricht 2015) 323–340.
- Ham, W.A. van, 'Een driehoeksverhouding in westelijk Noord-Brabant: de relatie tussen hertog, heer en stad te Bergen op Zoom', in: Th.E.A. Bosman, J.P.A. Coopmans en B.C.M. Jacobs ed., *De heerlijke stad*. Brabantse Rechtshistorische reek 3 (Assen en Maastricht 1998) 93–108.
- , *Macht en gezag in het Markiezaat. Een politiek-institutionele studie over stad en land van Bergen op Zoom (1447-1583)* (Hilversum 2000).
- Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte III: List-Protonotar* (Berlin 1984).
- Hasselt, G. van, *Bijdragen voor d'oude Geldersche maaltijden* (Arnhem 1805).
- He, W., *Paths toward the modern fiscal state* (Cambridge, Massachusetts en London 2013).
- Heijden, M.P.C. van der, *Geldschieters van de stad. Financiële relaties tussen stad, burgers en overheden 1550-1650* (Amsterdam 2006).

---, en M. van der Burg, 'The Dutch financial system between public and private interests: urban debt (1500-1700)', in: J.I.A. Ucendo en M. Limberger ed., *Taxation and debt in the early modern city* (Londen 2012) 149–165.

Heirbaut, D., 'The fief-rente: a new evaluation based on Flemish sources (1000-1305)', *TRG* 1 (1999) 1–37.

Hemptine, T. de, en J. Dumolyn, 'Historisch adelsonderzoek over de late middeleeuwen en de vroegmoderne periode in België en Nederland: een momentopname', *BMGN* 123 (2008) 481–489.

Henneman, J.B., 'France in the middle ages', in: R. Bonney ed., *The rise of the fiscal state in Europe, c.1200-1815* (Oxford 1999) 101–122.

---, *Royal taxation in fourteenth century France; the development of war financing, 1322-1356* (Princeton, N.J. 1971).

Hermans, C.R., *Analytische opgave der gedrukte charters, diploma's, handvesten, plakaten, keuren, ordonnantiën, reglementen en andere staatsstukken betreffende de provincie Noord-Brabant van het jaar 704 tot en met het jaar 1648* ('s-Hertogenbosch 1844).

Herndon, T., M. Ash en R. Pollin, 'Does high public debt consistently stifle economic growth? A critique of Reinhart and Rogoff', *Cambridge Journal of Economics* (2014) 257–279.

Hinsbergen, P., *Inventaris van het archief van de Ridderlijke Duitse orde balije van Utrecht 1200-1811* (z.p. 1955).

Hintze, O., 'Typologie der ständischen Verfassungen des Abendlandes (1930)', in: *Staat und verfassung. Gesammelte abhandlungen zur allgemeinen vergassungsgeschichte* (2e herziene druk; Göttingen 1962) 120–139.

Hoffman, H., 'Die Unveräußerlichkeit der Kronrechte im Mittelalter', *Deutsche Archiv für Erforschung des Mittelalters* (1964) 389–474.

Homer, S., en R. Sylla, *A history of interest rates* (4e editie; z.p. 2005).

Hommerich, L. van, 'Filips de Stoute en zijn bedepolitiek in het hertogdom Limburg en de andere Landen van Overmaas (1387-1404)', *Anciens pays et assemblées d'Etats / Standen en landen* (1977) 161–182.

- , 'Gouvernés et gouvernants dans le duché de Limbourg et les autres pays d'Outre-Meuse', *Anciens pays et assemblées d'Etats / Standen en landen* 33 (1965) 109–116.
- , 'Standengroepering van Limburg-Overmaas in zijn Statencolleges 14e- en 15e eeuw', *De Maasgouw* 90 (1971) 99–112.
- Hoppenbrouwers, P.C.M., 'Assemblies of Estates and parliamentarism in later medieval Europe', in: M. Damen, J. Haemers en A.J. Mann ed., *Political Representation Communities, Ideas and Institutions in Europe (c. 1200–c. 1690)*. Later Medieval Europe 15 (Leiden en Boston 2018) 19–53.
- , *Een middeleeuwse samenleving. Het land van Heusden (ca.1360- ca.1515) I*. AAG bijdragen 32 (Wageningen 1992).
- , *Een middeleeuwse samenleving. Het land van Heusden (ca.1360- ca.1515) II*. AAG bijdragen 32 (Wageningen 1992).
- , 'Maagschap en vriendschap. Een beschouwing over de structuur en functies van verwantschapsbetrekkingen in het laat-middeleeuws Holland', *Holland* 17 (1985) 69–108.
- , 'Middeleeuwse medezeggenschap: een stand van zaken over standen en Staten', in: E. Dijkhof en M. van Gent ed., *Uit diverse bronnen gelicht. Opstellen aangeboden aan Hans Smit ter gelegenheid van zijn vijfenzestigste verjaardag* (Den Haag 2007) 133–160.
- Hout, L.van, 'Arnold van Egmond en de erfopvolging in Gelre', in: J. Stinner en D.M. Oudesluijs ed., *Gelre, Geldern, Gelderland. Geschiedenis en cultuur van het hertogdom Gelre* (Utrecht 2001) 106–112.
- , 'Herzog Arnold und seine Räte (1423-1465)', in: J. Stinner en K.-H. Tekath ed., *Gelre, Geldern, Gelderland. Geschichte und Kultur des Herzogtums Geldern* (Geldern 2001) 169–184.
- Hoyt, R.S., *The royal demesne in English constitutional history: 1066-1272* (New York 1950).
- Huizinga, J., 'De opkomst van Haarlem', in: J. Huizinga, *Verzamelde werken I*. Oud-Indië, Nederland (Haarlem 1948) 203–364.
- Huybrechts, Y., en F. Buylaert, 'Van blauw bloed en rode cijfers? Edellieden op de Antwerpse rentemarkt (1490-1493)', in: T. Bisschops en P. Stabel ed., *Leven*

in een groeistad. Privaatrechtelijke akten als spiegel van de Antwerpse samenleving aan het einde van de middeleeuwen (Nog te verschijnen).

Incze, J., '360 years in pledge. The pledging of the Spis region', in: D. Bagi, G. Barabás en Z. Máté ed., *Hungaro-Polonica. Young scholars on medieval Polish-Hungarian relations* (Pécs 2016) 265–290.

---, "'Bound by pledge". Bártfa and king Sigismund's policy of pledging towns', *Annual of medieval studies at CEU* 19 (2013) 83–94.

---, 'The pledge policy of king Sigismund of Luxembourg in Hunary (1387-1437)', in: R. Zaoral ed., *Money and finance in Central Europe during the late middle ages*. Palgrave studies in the history of finance (Londen 2016) 87–109.

---, 'The price of ascending to the throne. Sigismund of Luxemburg's fight for the throne of Hungary and northwestern Hungary in pledge', *Banatica* 26 (2015) 195–213.

Isenmann, E., 'Medieval and Renaissance theories of state finance', in: R. Bonney ed., *Economic systems and state finance* (Oxford 1995) 21–52.

Jacobs, B.C.M., 'Een oudere en een jongere heerlijke stad: Steenberg en Willemstad', in: Th.E.A. Bosman, J.P.A. Coopmans en B.C.M. Jacobs ed., *De heerlijke stad*. Brabantse Rechtshistorische reek 3 (Assen en Maastricht 1998) 109–125.

---, *Justitie en politie in 's-Hertogenbosch voor 1629. De bestuursorganisatie van een Brabantse stad* (Assen en Maastricht 1986).

Janse, A., 'De Tweede Stand in laatmiddeleeuws Holland', in: M. Damen, L.H.J. Sicking en Louis Sicking ed., *Bourgondië voorbij: De Nederlanden 1250-1650: liber alumnorum Wim Blockmans* (Hilversum 2010) 159–175.

---, *Grenzen aan de macht. De Friese oorlog van de graven van Holland omstreeks 1400*. Hollandse historische reeks 19 (Den Haag 1993).

---, *Pion voor een dame. Jacoba van Beieren (1401-1436)*. Sleutelfiguren 1 (2de druk; Amsterdam 2010).

---, *Ridderschap in Holland: portret van een adellijke elite in de late Middeleeuwen*. Adelsgeschiedenis 1 (Hilversum 2009).

- Jansen, H.P.H., *Landbouwpacht in Brabant in de veertiende en vijftiende eeuw* (Assen 1955).
- Jansen, J.C.G.M., *Landbouw en economische golfbeweging in Zuid-Limburg 1250-1800. Een analyse van de opbrengst van tienden* (Assen 1979).
- Jansma, T.S., *Raad en Rekenkamer in Holland en Zeeland tijdens hertog Philips van Bourgondië* (Utrecht 1932).
- Janssen, W., 'Die niederrheinischen Territorien im Spätmittelalter. Politische Geschichte und Verfassungsentwicklung 1300-1500', *Rheinische vierteljahrsblätter* (2000).
- Jongbloed, H.H., 'Ommekeer aan de IJssel : graaf Godschalk (-16 december 1063) en de opkomst van Zutphen', *BMGelre* CI (2010) 27–80.
- , 'Tussen "paltsverhaal" en 'IJssellinie' : Averarda "van Zutphen" (-11 augustus (961)) en de geboorte van de graafschappen Zutphen en Gelre (1026-1046)', *BMGelre* (2006) 57–130.
- Joset, C.-J., *Les villes au pays de Luxembourg (1196-1383)* (Brussel en Leuven 1940).
- Kan, F.J.W. van, *Sleutels tot de macht. De ontwikkeling van het Leids patriciaat tot 1420. Studies over Holland in de middeleeuwen 2* (Hilversum 1988).
- , 'De politieke elite van Dordrecht', in: J.van Herwaarden e.a. ed., *De geschiedenis van Dordrecht tot 1572* (Dordrecht en Hilversum 1996) 249–282.
- Kantorowicz, E.H., *The king's two bodies. A study in Mediaeval political theology* (Princeton, N.J 1957).
- Kaser, M., 'Besitzpfand und "besitzloses" Pfand (Studien zum römischen Pfandrecht III)', in: *Studien zum römischen Pfandrecht. Neudruck mit Nachträgen des verfassers* (Napoli 1982) 128–218.
- Kerremans, C., *Étude sur les circonscriptions judiciaires et administratives du Brabant et les officiers placés à leur tête par les Ducs antérieurement à l'avènement de la Maison de Bourgogne (1406)*. Mémoires de la Classe des Lettres 8, 44 (Brussel 1949).
- Kieft, C. van der, 'Gruit en ban', *TVG* (1964) 158–168.
- Kiser, E., 'Markets and hierarchies in early modern tax systems: a principal-agent analysis', *Politics and society* 22 (1994) 284–315.

- Koenigsberger, H.G., 'Monarchies and parliaments in early modern Europe. *Dominium regale or dominium politicum et regale*', *Theory and society* 5 (1978) 191–217.
- Kok, H.de, 'Turnhout en zijn heren: van residentieoord tot wingewest, van de veertiende tot de achttiende eeuw', in: Th.E.A. Bosman, J.P.A. Coopmans en B.C.M. Jacobs ed., *De heerlijke stad*. Brabantse Rechtshistorische reek 3 (Assen en Maastricht 1998) 153–181.
- Kort, J.C., *Inventaris van het archief van de graven van Holland, 1189-1581 (ca. 1650)* (Den Haag 1981).
- , *Overzicht van de leenkamers in Holland*. Algemeen Rijksarchief Publicatiereeks 1 (3e herziene druk; Den Haag 1996).
- Kosto, A.J., *Hostages in the middle ages* (Oxford 2012).
- Krynen, J., *Idéal du prince et pouvoir royal en France à la fin du Moyen Âge (1380-1440)* (Paris 1981).
- Kusman, D., 'Jean de Mirabello dit van Haelen (ca. 1280-1333). Haute finance et Lombards en Brabant dans le premier tiers du XIVe siècle', *RBPH* 77 (1999) 843–931.
- , en J.-C. Demeulemeester, 'Connecting regional capital markets in the late medieval Low Countries. The role of Piedmontese bankers as financial pathfinders and innovators in Brabant, Guelders, Flanders and Hainaut (c.1260-1355)', in: R.W.M. van Schaik ed., *Economies, public finances and the impact of institutional changes in interregional perspective*. Studies in European urban history (1100-1800) 36 (Turnhout 2015) 83–102.
- , en ---, 'From near-default to debt restructuring: the inventive methods of the duke of Brabant and his council around 1313-1320 for the salvation of the princely finances', in: *The financial crises. Their Management, their social implications and their consequences in pre-industrial times*. Atti delle "Settimane di Studi" e altri Convegni 47 (Florence 2016) 263–281.
- Kuys, J.A.E., *De ambtman in het kwartier van Nijmegen (ca. 1250-1543)* (Nijmegen 1987).
- , 'De stad Grave onder de heren van Kuyc', in: Th.E.A. Bosman, J.P.A. Coopmans en B.C.M. Jacobs ed., *De heerlijke stad*. Brabantse Rechtshistorische reek 3 (Assen en Maastricht 1998) 47–56.

- , *Drostambt en schoutambt: de Gelderse ambtsorganisatie in het kwartier van Zutphen (ca. 1200-1543)*. Werken uitgegeven door Gelre. Vereniging tot beoefening van Geldersche geschiedenis, oudheidkunde en recht. 45 (Hilversum 1994).
- , 'Gelderse domeinen en Bourgondisch bestuur. Twee "staten van het domein" betreffende het kwartier van Nijmegen', *Nederlands archievenblad* 92 (1988) 152–167.
- , 'Politiek en bestuur', in: J.A.E. Kuys en H. Bots ed., *Nijmegen. Geschiedenis van de oudste stad van Nederland. Dl. 2 Middeleeuwen en nieuwe tijd* (Wormer 2005) 226–281.
- , en J.T. Schoenmakers, *Landpachten in Holland*. Amsterdamse Historische Reeks 1 (Amsterdam 1991).
- Lambert, B., "'Se fist riche par draps de soye". The intertwinement of Italian financial interests and luxury trade at the Burgundian court (1384-1481)', in: B. Lambert en K.A. Wilson ed., *Europe's rich fabric. The consumption, commercialisation, and production of luxury textiles in Italy, the Low Countries and neighbouring territories (fourteenth-sixteenth centuries)* (Surrey 2016) 91–106.
- , 'The policital side of the coin. Italian bankers and the fiscal battle between princes and cities in de late medieval Low Countries', in: R.W.M. van Schaik ed., *Economies, public finances and the impact of institutional changes in interregional perspective*. Studies in European urban history (1100-1800) 36 (Turnhout 2015) 103–112.
- Landwehr, G., 'Die rechtshistorische Einordnung der Reichspfandschaften', in: H. Patze ed., *Der Deutsche Territorialstaat im 14. Jahrhundert I*. Arbeitskreis für mittelalterliche Geschichte XIII (Sigmaringen 1970) 97–116.
- , *Die Verpfändung der deutschen Reichsstädte im Mittelalter*. Forschungen zur deutschen Rechtsgeschichte (Keulen en Graz 1967).
- Laret-Kayser, A., *Entre Bar et Luxembourg: le comté de Chiny des origines a 1300*. Crédit Communal. Collection Histoire 8, 72 (Brussel 1986).
- Laurant, R., en C. Roelandt, *Les échevins de Bruxelles (1154-1500); leurs sceaux (1239-1500) I* (Brussel 2010).

- Laurent, H., en F. Quicke, 'La guerre de la succession du Brabant (1356-1357)', *RDN* 13 (1927) 81–121.
- , en ---, *Les origines de l'Etat bourguignon. L'accession de la maison de Bourgogne aux duchés de Brabant et de Limbourg (1383-1407). Première partie : Jusqu'à l'acquisition du duché de Limbourg et des terres d'Outre-Meuse (1383-1396)* (Brussel 1939).
- Leenders, K.A.H.W., 'De interactie tussen mens en natuur in de strijd om land en water in het zuiden van Holland, 1200-1650', *Holland* 36 (2004) 142–161.
- , *Van Turnhoutervoorde tot Strienemonde. Ontginnings- en nederzettingsgeschiedenis van het noordwesten van het Maas-Schelde-Demergebied 400-1350. Een poging tot synthese* (Zutphen 1996).
- Leerssen, J.Th., 'Macht, afstand en culturele diversiteit: bijvoorbeeld Overmaas', *Theoretische geschiedenis: kritiek, samenvattingen, aanwinsten instituutsbibliotheek, bibliografie van tijdschriftartikelen: viermaandelijke uitgave van het Instituut voor Theoretische Geschiedenis, Universiteit van Amsterdam* 18 (1991) 423–433.
- Leeuwen, H.W. van, 'Bestuurlijke en rechterlijke organisatie', in: I.V.T. Spaander en R.A. Leeuw ed., *De stad Delft. Cultuur en maatschappij tot 1572* (Delft 1981) 24–29.
- Leupen, P.H.D., *Filips van Leiden. Een onderzoek naar ontstaan, vorm en inhoud van zijn traktaat "De cura reipublicae et sorte principantis"* (Amsterdam 1975).
- , *Keizer in zijn eigen rijk. De geboorte van de nationale staat* (Amsterdam 1998).
- Lexikon des Mittelalters VI: Lukasbilder bis Plantagenêt.* (München 1993).
- Ligthart, J., 'De verpanding van Valkenburg door Jan IV Nieuw of staand beleid van Brabantse hertogen?', *PSHAL* 151 (2016) 75–102.
- , 'Involvement of the Guelders' Estates in the alienation of ducal domains (1423-1473)', in: C.J. Zijderdijjn en D. Raeymaekers ed., *Publieke financiën in de Lage Landen (1300-1800)*. Publicaties van de Vlaams-Nederlandse Vereniging voor Nieuwe Geschiedenis 14 (Maastricht 2015) 49–68.
- , 'Verpanding van domeingoederen in het kwartier van Arnhem door Arnold van Gelre (1423-1473)', *BMGelre* CV (2014) 51–80.

- Limburg Brouwer, P.A.S. van, *Boergoensche charters, 1428-1482* (Amsterdam en Den Haag 1869).
- Linden, H. van der, *De cope. Bijdrage tot de rechtsgeschiedenis van de openlegging der Hollands-Utrechtse laagvlakte* (Assen 1955).
- , 'De Nederlandse waterhuishouding en waterstaatsorganisatie tot aan de moderne tijd', *BMGN* 103 (1988) 534–553.
- Looz-Corswarem, C., 'Gelre en zijn bureu Kleef, Gulik en Berg, van de late Middeleeuwen tot 1543', in: J. Stinner en D.M. Oudesluijs ed., *Gelre, Geldern, Gelderland. Geschiedenis en cultuur van het hertogdom Gelre* (Utrecht 2001) 123–128.
- Lourens, P., en J.M.W.H. Lucassen, *Inwoneraantallen van Nederlandse steden ca. 1300-1800* (Amsterdam 1997).
- Lousse, E., 'De Staten van Brabant tot het einde van de XVde eeuw. Contributie en convocatie van de prelaten', in: G. Asaert en e.a. ed., *Recht en instellingen in de oude Nederlanden tijdens de middeleeuwen en de nieuwe tijd. Liber amicorum Jan Buntix* (Leuven 1981) 211–223.
- , 'Les états du pays et duché de Brabant', *Anciens pays et assemblées d'Etats / Standen en landen* 33 (1965) 5–13.
- , 'The Estates of Brabant to the end of the fifteenth century: the make-up of the assembly', in: P. Mack en M.C. Jacob ed., *Politics and culture in early modern Europe. Essays in honor of H.G. Koenigsberger* (Cambridge 1987) 95–100.
- Lucassen, J.M.W.G., en C.J. Zijlenderduijn, 'Coins, currencies, and credit instruments', *TSEG* 11 (2014) 1–13.
- Lyon, B.D., *From fief to indenture. The transition from feudal to non-feudal contract in western Europe*. Harvard Histocial Studies LXVIII (Cambridge, Massachusetts 1957).
- , 'Le fief-rente aux Pays-Bas: sa terminologie et son aspect financier', *Revue du Nord* XXXV (1953) 221–232.
- , 'The fief-rente in the Low Countries. An evaluation', *RBPH* 32 (1954) 422–465.
- Maarschalkerweerd, P.C.B., 'Helmond als heerlijke stad ten tijde van de Van Berlaers (1314-1447)', in: Th.E.A. Bosman, J.P.A. Coopmans en B.C.M.

- Jacobs ed., *De heerlijke stad*. Brabantse Rechtshistorische reek 3 (Assen en Maastricht 1998) 193–205.
- Margue, M., ‘La noblesse du duché de Luxembourg au XVe siècle’, *Hémecht. Zeitschrift für Luxemburger Geschichte* 36 (1984) 339–341.
- Marsilje, J.W., *Het financiële beleid van Leiden in de laat-Beierse en Bourgondische periode, ± 1390-1477* (Hilversum 1985).
- Martens, M., *L’administration du domaine ducal en Brabant au moyen age (1250-1406)* (Brussel 1954).
- Meihuizen, L.S., *De rekening betreffende het graafschap Gelre 1294/1295*. Werken uitgegeven door Gelre. Vereniging tot beoefening van Geldersche geschiedenis, oudheidkunde en recht. 26 (Arnhem 1953).
- Meyer, G.M. de, ‘Middeleeuwse munten en hun gebruik in boekhoudingen’, *Jaarboek voor middeleeuwse geschiedenis* 3 (2000) 196–217.
- , en E.W.F. van den Elzen, ‘Van geschenk tot getal. Geschiedenis van een hoofse rekenmunt’, *RBPH* 58 (1980) 317–336.
- , en ---, ‘Wel en wee van Gelres Geld. Munten en muntkoersen in de 14e en 15e eeuw’, *BMGelre* (1980) 19–49.
- Mieris, F. van, *Groot charterboek der graaven van Holland van Zeeland en heeren van Vriesland IV* (Leiden 1756).
- , *Groot charterboek der graaven van Holland van Zeeland en heeren van Vriesland III* (Leiden 1755).
- Miller, I., ‘Kurtrier und die übernahme des herzogtums Luxemburg durch herzog Philipp den Guten von Burgund im jahre 1443’, *Hémecht. Zeitschrift für Luxemburger Geschichte* 36 (1984) 489–514.
- Molho, A., ‘The state and public finance: a hypothesis based on the history of late medieval Florence’, *The journal of modern history* 67 (1995) 97–153.
- Monson, A., en W. Scheidel, ‘Studying fiscal regimes’, in: Andrew A. en Walter W. ed., *Fiscal regimes and the political economy of premodern states* (Cambridge 2015) 3–27.

- Moraw, P., 'Über den Hof Johannis von Luxemburg und Böhmen', *PSHIL* CXV. Johann der Blinde Graf von Luxemburg, König von Böhmen 1296-1346 (1997) 93–120.
- Moureaux-Van Neck, A., 'L'aide brabanconne de 1374', in: *Hommage au professeur Paul Bonenfant (1899-1965)* (Brussel 1965) 267–283.
- , 'Un aspect de l'histoire financière du Brabant au Moyen Âge: les aides accordées aux ducs entre 1356 et 1430', *Annales de la société royale d'argéologie de Bruxelles* LI (1961) 65–94.
- Munro, J.H., 'Monetary contraction and industrial change in the late-medieval Low Countries, 1335-1500', in: N.J. Mayhew ed., *Coinage in the Low Countries, 880-1500*. BAR International series 54 (z.p. 1979).
- , 'The Central European silver mining boom, mint outputs, and prices in the Low Countries and England 1450-1550', in: E.H.G. van Cauwenberghe ed., *Money, coins, and commerce: essays in the monetary history of Asia and Europa (from Antiquity to modern times)*. Studies in social and economic history 22 (Leuven 1991) 119–183.
- , 'The late medieval decline of English demesne agriculture: demographic, monetary, and political-fiscal factors', in: M. Bailey en S. Rigby ed., *Town and countryside in the age of the Black Death* (Turnhout 2012) 299–348.
- , 'The medieval origins of the financial revolution: usury, rentes, and negotiability', *The international history review* xxv (2003) 505–562.
- , 'Wage-stickiness, monetary changes, and real incomes in late-medieval England and the Low Countries, 1300-1500: did money matter?', *Research in economic history* 21 (2003) 185–297.
- Nicholas, D., *Town and countryside. Social, economic and political tensions in fourteenth-century Flanders* (Brugge 1971).
- Nieuwenhuysen, A.van, *Les finances du duc de Bourgogne Philippe le hardi (1384-1404). Économie et politique* (Brussel 1984).
- , *Les finances du duc de Bourgogne Philippe le hardi (1384-1404). Le montant des ressources* (Brussel 1990).
- Nijhoff, Is. An., *Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland: door onuitgegeven oorkonden opgehelderd en bevestigd. III Willem en Reinald IV, hertogen van Gelre uit het huis van Gullik*. (Arnhem 1839).

- , *Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland: door onuitgegeven oorkonden opgehelderd en bevestigd. IV. Arnold van Egmond, hertog van Gelre* (Arnhem 1847).
- , *Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland: door onuitgegeven oorkonden opgehelderd en bevestigd. V. De Bourgondische heerschappij* (Arnhem 1851).
- Nijsten, G.J.M., ‘Cultuur aan de hoven van Holland en Gelre: een vergelijking’, in: D.E.H. de Boer, J.W. Marsilje en J.G. Smit ed., *Vander rekeninghe. Bijdragen aan het symposium over onderzoek en editieproblematiek van middeleeuws rekeningmateriaal, gehouden in Utrecht op 27 en 28 februari 1997* (Den Haag 1998) 153–165.
- , *Het hof van Gelre. Cultuur ten tijde van de hertogen uit het Gulikse en Egmondse huis (1371-1473)* (Kampen 1992).
- , *In the shadow of Burgundy: the court of Guelders in the late Middle Ages*. Cambridge studies in medieval life and thought 4th ser., 58 (Cambridge en New York 2004).
- Noordzij, A., *Gelre. Dynastie, land en identiteit in de late middeleeuwen*. Werken Gelre 59 (Hilversum 2009).
- Oostrom, F.P. van, *Het woord van eer. Literatuur aan het Hollandse hof omstreeks 1400* (5de druk; Amsterdam 1996).
- , *Nobel streven. Het onwaarschijnlijke maar waargebeurde verhaal van ridder Jan van Brederode* (Amsterdam 2017).
- Ormrod, W.M., ‘The west European monarchies in the later middle ages’, in: R. Bonney ed., *Economic systems and state finance* (Oxford 1995) 123–160.
- Paravicini, W. ed., *Höfe und Residenzen im spätmittelalterliche Reich. Ein dynastisch-topographisches handbuch I. Dynastien und Höfe* (Ostfildern 2003).
- , ‘Kleve, Geldern und Burgund im sommer 1473. Briefe aus einer verloren Korrespondenz’, *Francia. Forschungen zur westeuropäischen Geschichte* 23 (1996) 53–93.
- Parker, G., *The military revolution: military innovation and the rise of the West, 1500-1800* (2nd ed; Cambridge en New York 1996).

- Parys, H.-C. van, 'Notes sur les Lignages de Bruxelles en 1376 d'après les travaux de J.B.Houwaert et d'après les sources originales', *Brabantica* 1 (1956) IV–XXXI.
- Pas, W.J.H.M. van de, 'Gelre's eigen gelden : het financieel belang van een niet-patrimoniaal gewest in de Habsburgse Nederlanden (1543-1581)', in: *"Tussen centraal en lokaal gezag". Bestuurlijke organisatie en financieel beheer in Gelre en Holland tijdens de Habsburgse periode*. Werken Gelre 58 (Hilversum 2004) 105–128.
- Pauly, M., 'Die luxemburgischen Städte in zentralörtlicher Perspektive', *PSHIL* CVIII (1992) 117–162.
- , *Geschichte Luxemburgs* (2e bewerkte druk; München 2013).
- , 'Les familles scabinales e la gestion des finances publiques a Luxembourg au xve siecle', in: *Finances publiques et finances privées au bas moyen age - Public and private finances in teh late middle ages*. Studies in urban social, econoic and political history of the medieval and modern Low Countries 7 (Leuven en Apeldoorn 1996) 163–189.
- , *Luxemburg im späten mittelalter. I. Verfassung und politische Führungsschicht der Stadt Luxemburg im 13.-15.Jahrhundert*. Publications de la Section historique de l'Institut grand-ducal 107 (Luxemburg 1992).
- Péporté, P., e.a., *Inventing Luxembourg: representations of the past, space and language from the nineteenth to the twenty-first century*. National Cultivation of Culture 1 (Leiden en Boston 2010).
- Petit, R., *Les aides et subsides dans le Luxembourg de 1360 a 1565. Contribution a l'étude du développement de la fiscalité dans une principauté territoriale*. J.-P. Weber ed. (Brussel 2013).
- , 'Les états des duché de Luxembourg et comté de Chiny', *Anciens pays et assemblées d'Etats / Standen en landen* 33 (1965) 87–108.
- Pirenne, H., 'La Duchesse Aleyde de Brabant et le " De Regimine Judaeorum" de Saint Thomas d'Aquin', *Bulletins de la classe des Lettres et des Sciences morales et politiques* 14 (1928) 43–55.
- Planitz, H., *Das deutsche Grundpfandrecht* (Weimar 1936).
- Pollard, A.J., 'Estate management in the later middle ages: the Talbots and Whitcharch, 1383-1525', *EHR* 25 (1972) 553–566.

Postan, M.M., 'Investment in medieval agriculture', *The journal of economic history* 27 (1967) 576–587.

---, *Medieval trade and finance* (Cambridge 1973).

Prevenier, W., en J.G. Smit, *Bronnen voor de geschiedenis der dagvaarten van de staten en steden van Holland voor 1544. Deel I: 1276-1433 Tweede stuk: Teksten*. Rijks geschiedkundige publicatiën ('s-Gravenhage 1987).

---, en ---, *Bronnen voor de geschiedenis der dagvaarten van de staten en steden van Holland voor 1544. Deel II: 1433-1467 Tweede stuk: Teksten*. Rijks geschiedkundige publicatiën 202 ('s-Gravenhage 2005).

Putten, P. vanden, A. de Pre en F. 't Kint, *Den luyster ende glorie van het hertogdom Brabant, herstelt door de genealogique beschryvinge van desselfs souvereïne prince, ende door het ontdekken van den schat der privilegien, ordonnancien, ende soo rechts, en staet-kundige, als oeconomique reglementen der stad Brussel*. (Brussel 1699).

Quicke, F., 'Documents concernant la politique des ducs de Brabant et de Bourgogne dans le duché de Limbourg et les terres d'Outre Meuse pendant la seconde moitié du 14e siècle (1364-1396)', *BCRH* 93 (1929) 67–196.

Ree-Scholtens, G.F. van der, *De grensgebieden in het noordoosten van Brabant ca. 1200-1795. Institutionele en juridische aspecten*. Brabantse rechtshistorische reeks 6 (Assen en Maastricht 1993).

Reichert, W., 'Johann der Blinde als Graf von Luxemburg', *PSHIL* CXV. Johann der Blinde Graf von Luxemburg, König von Böhmen 1296-1346 (1997) 169–196.

---, *Landesherrschaft zwischen Reich und Frankreich. Verfassung, Wirtschaft und Territorialpolitik in der Grafschaft Luxemburg von der Mitte des 13. bis zur Mitte des 14. Jahrhunderts* (Trier 1993).

Reinhard, W., 'Staatsmacht als kreditproblem. Zur struktur und funktion des frühneuzeitlichen ämterhandels', *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* (1974) 289–319.

Reinhart, C.M., en K.S. Rogoff, *This time is different. Eight centuries of financial folly* (13e druk; New Jersey en Oxfordshire 2011).

Reynolds, S., *Fiefs and vassals. The medieval evidence reinterpreted* (Oxford 1994).

- Riemsdijk, Th.H.F. van, 'De opdracht van het ruwaarschap van Holland en Zeeland aan Philips van Borgondië', *Verhandelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen te Amsterdam. Afdeeling Letterkunde* VIII. Nr. 1 (1906) 1–82.
- Riesenberg, P.N., *Inalienability of sovereignty in medieval political thought* (New York 1956).
- Rintelen, M., *Schuldhaft und Einlager im Vollstreckungsverfahren des altniederländischen und sächsischen Rechtes* (Leipzig 1908).
- Rombauts, W., 'Hoogstraten en zijn heren (1312-1795)', in: Th.E.A. Bosman, J.P.A. Coopmans en B.C.M. Jacobs ed., *De heerlijke stad*. Brabantse Rechtshistorische reek 3 (Assen en Maastricht 1998) 127–151.
- Rothhoff, G., 'Zu den frühen Generationen der Herren und Grafen von Moers', *Annalen des historischen vereins für den Niederrehein insbesondere des alte Erzbistum Köln* 200 (1997) 9–22.
- Roux, J. le, *Recueil de la Noblesse de Bourgogne, Limbourg, Luxembourg, Gueldres, Flandres, Artois, Haynau, Holland, Zélande, Namur, Malines et autres Provinces de Sa Majesté Catholique* (Lille 1715).
- Rutte, R., 'Stadslandschappen. Een overzicht van de stadswording in Nederland van de elfde tot de vijftiende eeuw', in: R. Rutte en H. van Engen ed., *Stadswording in de Nederlanden. Op zoek naar overzicht* (Hilversum 2008) 143–169.
- Saint-Genois, J.de, *Inventaire analytique des Chartes des Comtes de Flandre avant l'avènement des princes de la maison de Bourgogne* (Gent 1843).
- Schaïk, R.W.M. van, *Belasting, bevolking en bezit in Gelre en Zutphen, 1350-1550*. Middeleeuwse studies en bronnen 6 (Hilversum 1987).
- , 'Nijmegen, Arnhem en de Betuwe. De relatie stad-platteland rond 1500', *Numaga. Tijdschrift gewijd aan heden en verleden van Nijmegen en omgeving* XXVI (1979) 97–113.
- , 'On the social position of Jews and Lombards in the towns of the Low Countries and neighbouring German territories during the late middle ages', in: M. Carlier e.a. ed., *Core and periphery in late medieval urban society. Proceedings of the colloquium at Ghent (22nd-23rd August 1996)*. Studies in

urban social, economic and political history of the medieval and modern Low Countries 7 (Leuven en Apeldoorn 1977) 165–191.

---, 'The sale of annuities and financial politics in a town in the eastern Netherlands. Zutphen, 1400-1600', in: M. Boone, C. A Davids en P. Janssens ed., *Urban public debts. Urban government and the market for annuities in Western Europe (14th - 18th centuries)*. Studies in European urban history (1100-1800) 3 (Turnhout 2003) 109–126.

---, 'Zutphense geschiedenis: van de elfde tot het einde van de zestiende eeuw', in: W.Th.M. Frijhoff en e.a. ed., *Geschiedenis van Zutphen* (Zutphen 1989) 48–83.

Schanbacher, D., 'Zum Ursprung und Entwicklung des römischen Pfandrechts', *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte: Romanistische Abteilung* 123 (2006) 49–70.

Schiffer, P., *Die entwicklung des territoriums Geldern*. Geschichtlichen Atlas der Rheinlande. Beiheft v9-v10 (Bonn 2006).

---, *Die Grafen von Geldern in Hochmittelalter (1085-1229) Ein Beitrag zur Geschichte des Unteren Rheingebietes*. Veröffentlichungen de Historischen vereins für Geldern und Umgegend. (Geldern 1988).

---, 'Die territoriale Entwicklung der Grafschaft und des Herzogtums Geldern', in: J. Stinner en K.-H. Tekath ed., *Gelre, Geldern, Gelderland. Geschichte und Kultur des Herzogtums Geldern* (Geldern 2001) 51–54.

Schimmelpenninck van de Oije, A., *Kronijk huis en geslacht Wilp, van af 1200 tot 1595 : met de genealogie Wilp-van der Oye* (z.p. 1871).

Schoor, A. van der, *Het ontstaan van de middeleeuwse stad Rotterdam. Nederzettingsgeschiedenis in het Maas-Merwedegebied van ca. 400-1400* (Alphen aan de Rijn 1992).

Schrassert, J., *Stucken en documenten behoorende tot den codex Gelro Zutphanicus* (Harderwijk 1740).

Schumpeter, J., 'The crisis of the tax state', in: R. Swedberg ed., *The economics and sociology of capitalism* (Princeton 1991) 99–140.

Schuttelaars, A., *Heren van de raad. Bestuurlijke elite van 's-Hertogenbosch in de stedelijke samenleving, 1500-1580* (Nijmegen 1998).

- Schwartzenberg, B. von, 'Over de verpanding van het land van Rode aan de heren van Heinsberg', *PSHAL* LXXXIII (1947) 255–271.
- Singer, B., *Die Fürstenspiegel in Deutschland im Zeitalter des Humanismus und der Reformation : bibliographische Grundlagen und ausgewählte Interpretationen: Jakob Wimpfeling, Wolfgang Seidel, Johann Sturm, Urban Rieger* (München 1981).
- Slicher van Bath, B.H., 'Geschiedenis van de nederzettingen in de graafschap Zutphen (tot 1500)', *BMGelre* XLVIII (1946) 29–82.
- , 'Hoven op de Veluwe', in: *Ceres en Clio. Zeven variaties op het thema landbouwgeschiedenis*. Agronomische-historische bijdragen 6 (1964) 167–204.
- , 'Studiën betreffende de agrarische geschiedenis van de Veluwe in de middeleeuwen', *A.A.G.* 11 (1964) 13–78.
- Smit, J.G., *Vorst en onderdaan. Studies over Holland en Zeeland in de late middeleeuwen*. Miscellanea Neerlandica XII (Leuven 1995).
- Soens, T., *De rentmeesters van de graaf van Vlaanderen: Beheer en beheerders van het grafelijk domein in de late middeleeuwen* (Brussel 2002).
- , 'Évolution et gestion du domaine comtal en Flandre sous Louis de Male et Philippe le Hardi (1346-1406)', *Revue du Nord* 83 (2001) 25–63.
- , en E. Thoen, 'The origin of leasehold in the former county of Flanders', in: B.J.P. van Bavel en P. Schofield ed., *The development of leasehold in north-western Europe, c. 1200-1600*. CORN publication series 10 (Turnhout 2008) 31–55.
- Speet, B.M.J., 'Juden in Herzogtum Geldern', in: J. Stinner en K.-H. Tekath ed., *Gelre, Geldern, Gelderland. Geschichte und Kultur des Herzogtums Geldern* (Geldern 2001) 337–342.
- Spufford, P., *Monetary problems and policies in the Burgundian Netherlands 1433-1496* (Leiden 1970).
- , *Money and its use in medieval Europe* (Cambridge 1988).
- Stasavage, D., *States of credit: size, power, and the development of European politics*. The Princeton economic history of the Western world (Princeton, N.J. 2011).

- Steensel, A. van, *Edelen in Zeeland. Macht, rijkdom en status in een laatmiddeleeuwse samenleving*. Adelsgeschiedenis 8 (Hilversum 2010).
- Stein, R., *De hertog en zijn Staten. De eenwording van de Bourgondische Nederlanden, ca. 1380-1480* (Hilversum 2014).
- , 'Een vergeten crisis. Over een conflict tussen hertog Antoon en de Staten van Brabant in 1407', *Les Pays-Bas bourguignons: histoire et institutions : mélanges André Uyttebrouck* (1996) 413–433.
- , 'List en bedrog? De verpanding van Holland en Zeeland in 1430-1431', in: E. Dijkhof en M. van Gent ed., *Uit diverse bronnen gelicht. Opstellen aangeboden aan Hans Smit ter gelegenheid van zijn vijfenzestigste verjaardag* (Den Haag 2007) 309–330.
- , 'Nationale identiteiten in de Late Middeleeuwen', *TSG* 28 (2002) 222–246.
- , 'Natuurlijk Filips de Goede. De Bourgondische erfopvolging in de Nederlanden', in: M. Damen en L.H.J. Sicking ed., *Bourgondië voorbij: De Nederlanden 1250-1650: liber alumnorum Wim Blockmans*. Middeleeuwse studies en bronnen 123 (Hilversum 2010) 15–29.
- , *Politiek en historiografie. Het ontstaansmilieu van Brabantse kronieken in de eerste helft van de vijftiende eeuw* (Leuven 1994).
- , en J. Smithuis, 'Jacoba van Beieren - een tragische heldin?', *Spiegel Historiae* 40 (2005) 292–297.
- Stephenson, M., 'Risk and capital formation. Seigneurial investment in an age of adversity', in: M. Bailey en S. Rigby ed., *Town and countryside in the age of the black death* (Turnhout 2012) 175–212.
- Steurs, W., 'Les franchises du duche de Brabant au Moyen Age. Catalogue alphabétique et chronologique provisoire', *Bulletin de la commission des anciennes lois en ordonnances de Belgique* XXV (1973) 139–295.
- , *Naissance d'une région. Aux origines de la Mairie de Bois-le-Duc. Recherches sur le Brabant septentrional aux 12e et 13e siècles* III. Mémoire de la Classe des Lettres 3 (Brussel 1993).
- Straeten, J. van der, *Het charter en de raad van Kortenberg*. Études présentées a la commission internationale pour l'histoire des assemblées d'États XII (Brussel en Leuven 1952).

- Šturlrajterová, K., 'The non-alienation clause in Hungarian and English coronation oaths: an unjustified Papal assumption?', *Bulletin of medieval canon law* New series (2011) 219–250.
- Temminck, J.J., 'De ontwikkeling van de autonomie van de stad Haarlem in de middeleeuwen', *Holland* 1 (1969) 116–130.
- Theuws, F.C.W.J., *De archeologie van de periferie. Studies naar de ontwikkeling van bewoning en samenleving in het Maas-Demer-Schelde gebied in de vroege middeleeuwen* (Universiteit van Amsterdam, 1988).
- Thissen, B., 'Landsheerlijke rekeningen als bron voor historisch onderzoek. Het voorbeeld van de laatmiddeleeuwse Gelderse rekeningen, gerelateerd aan Kleefs bronnenmateriaal', in: D.E.H. de Boer, J.W. Marsilje en J.G. Smit ed., *Vander rekeninghe. Bijdragen aan het symposium over onderzoek en editieproblematiek van middeleeuws rekeningmateriaal, gehouden in Utrecht op 27 en 28 februari 1997* (Den Haag 1998) 133–152.
- Toen, E., *Landbouweconomie en bevolking in Vlaanderen gedurende de late Middeleeuwen en het begin van de Moderne Tijden. Testregio: de kasselrijen van Oudenaarde en Aalst I* (Gent 1988).
- Tilly, C., *Coercion, capital and European states AD 990-1990* (Cambridge 1990).
- Timmer, R., *Profeet in eigen land. Filips van Leiden en het publiek belang. Middeleeuwse Studies en Bronnen CXII* (Hilversum 2008).
- Tracy, J.D., *A financial revolution in the Habsburg Netherlands: Renten and Renteniers in the county of Holland, 1515-1565* (Berkeley 1985).
- , 'Burgher lenders and public credit: the role of town governments in Holland's state debt, 1572-1588', in: C. Ocker e.a. ed., *Politics and Reformations: Communities, Politics, Nations, and Empires. Essays in Honor of Thomas A. Brady, Jr.* Studies in Medieval and Reformation Traditions 128 (Leiden en Boston 2007) 407–422.
- , 'On the dual origins of long-term urban debt in Medieval Europe', *Studies in European urban history (1100-1800)* 3: Urban public debts. Urban government and the market for annuities in Western Europe (14th-18th centuries) (2003) 13–24.
- , 'The age of fiscal intermediation in Europe, 1300-1800', in: C.J. Zijlenderduijn en D. Raeymaekers ed., *Publieke financiën in de Lage Landen (1300-1800)*.

Publicaties van de Vlaams-Nederlandse Vereniging voor Nieuwe
Geschiedenis 14 (Maastricht 2015) 13–26.

Tummer, P.M.J.E. ed., *Limburg : een geschiedenis* I: tot 1500 (Maastricht 2015).

Uyttebrouck, A., ‘Brabant-Limburg 1404-1482’, in: *Algemene geschiedenis der
Nederlanden* IV (Haarlem 1980) 224–246.

---, *Le gouvernement du duché de Brabant au bas moyen âge, (1355-1430)* I (Brussel
1975).

---, *Le gouvernement du duché de Brabant au bas moyen âge, (1355-1430)* II
(Brussel 1975).

---, ‘Notes et réflexions sur la structure des premiers comptes conservés de la recette
de Brabant (années 1363-1364 et suivantes)’, in: *Centenaire du séminaire
d’histoire médiévale l’université libre de Bruxelles 1876-1976* (Brussel 1977)
219–257.

Uytven, R.A. van, ‘Affligem, de abten en de Staten van Brabant in de 15de en 16de
eeuw’, *950 jaar Affligem. Speciaal nummer van Eigen schoon en de
Brabander. Driemaandelijks tijdschrift van het koninklijk historisch
genootschap van Vlaams-Brabant en Brussel* 95 (2012) 117–130.

---, ‘Diest, Aarschot en Zichem: de Demersteden en hun heren vóór het einde van de
zestiende eeuw’, in: Th.E.A. Bosman, J.P.A. Coopmans en B.C.M. Jacobs
ed., *De heerlijke stad. Brabantse Rechtshistorische reek* 3 (Assen en
Maastricht 1998) 183–192.

---, e.a. ed., *Geschiedenis van Brabant van het hertogdom tot heden* (Leuven 2004).

---, ‘Les moyennes et petites villes dans le Brabant Septentrional avant 1400’, *PSHIL*
CVIII (1992) 65–84.

---, ‘Sociale groepen, juridische en politieke structuren’, in: R.A. van Uytven ed.,
Leuven “de beste stad van Brabant”. I: De geschiedenis van het stadsgewest
Leuven tot omstreeks 1600 (Leuven 1980) 195–237.

---, *Stadsfinanciën en stadsdeconomie te Leuven van de XIIe tot het einde der XVIe
eeuw*. Verhandelingen van de koninklijke Vlaamse academie voor
wetenschappen, letteren en schone kunsten van België. Klasse der letteren.
Serie XXII, nr. 44 (Brussel 1961).

- , 'Vorst, adel en steden: een driehoeksverhouding in Brabant van de twaalfde tot de zestiende eeuw', *Bijdragen tot de geschiedenis* (1976) 93–122.
- , 'Wereldlijke overheid en reguliere geestelijkheid in Brabant tijdens de late middeleeuwen', *Bronnen voor de religieuze geschiedenis van België. Middeleeuwen en moderne tijden* (1968) 48–134.
- Vale, M.G.A., *The princely court: medieval courts and culture in North-West Europe, 1270-1380* (Oxford en New York 2001).
- Vanderkinderen, L., *La formation territoriale des principautés Belges au moyen age II* (Brussel 1902).
- Vaughan, R., *Philip the Good. The apogee of Burgundy* (Woodbridge 2002).
- Ven, G.P. van de ed., *Leefbaar laagland. De geschiedenis van de waterbeheersing en landaanwinning in Nederland* (5e geheel herziene druk; Utrecht 2003).
- Verbruggen, J.-F., *The art of warfare in western europe during the Middle Ages. Europe in the middle ages 1* (Amsterdam 1977).
- Verdam, J., en C.H. Ebbinge Wubben, *Middelnederlandsch handwoordenboek* ('s-Gravenhage 1994).
- Verdonk, H., *Dirk, bisschop van Münster (1118-1127) en de graven van Zutphen* (Lelystad 1995).
- Verkerk, C.L., *Coulissen van de macht: een sociaal-institutionele studie betreffende de samenstelling van het bestuur van Arnhem in de middeleeuwen en een bijdrage tot de studie van stedelijke elitevorming* (Hilversum 1992).
- , 'Tollen en waterwegen in Holland en Zeeland tot in de vijftiende eeuw', in: J.J.J.M. Beenakker en e.a. ed., *Holland en het water in de middeleeuwen. Strijd tegen het water en beheersing en gebruik van het water* (Hilversum 1997) 97–114.
- Verkooren, A., *Inventaire des chartes & cartulaires du Luxembourg (comté puis duché)* (Brussel 1914).
- , *Inventaire des chartes et cartulaires des duchés de Brabant et de Limbourg et des pays d'Outre-Meuse* (Brussel 1910).

- Veugelers, M.H., en G.J.M. Nijsten, 'De samenkomst van hertog Arnold en zijn zoon in 1459. Een nieuwe lezing van een Gelderse tekst', *BMGelre* LXXXI (1990) 40–50.
- Vijlder, N. de, en M. Limberger, 'Public or private interests? The investment behaviour of public officials in Antwerp during the early modern period', *Financial history review* 21 (2014) 301–326.
- Vrancken, V., "Van den goeden regimente". Constitutionele teksten en hertogelijk bestuur in vijftiende-eeuws Brabant (KU Leuven, 2017).
- Vries, K. de, 'De opkomst van de gevangenisstraf in de Nederlandse steden benoorden Maas en Schelde', *TRG* 24 (1956) 324–327.
- Vries, W. de, 'Bijdragen tot de geschiedenis van het rechterlijk bestel in Gelderland. I Het rechterlijk bestel van de stad en vrijheid Maasbommel. II De hoge heerlijkheid Wolfswaard. III De hoge heerlijkheid Yzendoorn.', *BMGelre* XLIX (1949) 39–61.
- , 'De oorsprong van het geslacht der graven van Gelre', *BMGelre* XLVIII (1946) 1–27.
- , *De opkomst van Zutphen* (Leiden 1960).
- , 'Het "graafschap van Dirk" in 1076', *Bijdragen voor de geschiedenis der Nederlanden* 4 (1949) 226–236.
- Waale, M.J., *De Arkelse oorlog, 1401-1412 : een politieke, krijgskundige en economische analyse* (Hilversum 1990).
- Wareham, A., 'Fiscal policies and the institution of a tax state in Anglo-Saxon England within a comparative context', *EHR* 65 (2012) 910–931.
- Wartena, R., 'Ontginningen en "wüstungen" op de Veluwe in de veertiende eeuw', *BMGelre* LXVIII (1974) 1–56.
- Watts, J., *The making of polities: Europe, 1300-1500*. Cambridge medieval textbooks (Cambridge, UK en New York 2009).
- Weber, D., *Studien zur Abtei Echternach in ihren Beziehungen zum Adel des rheinisch-luxemburgischen Raumes im 14. und 15. Jahrhundert*. Publication de la section historique de L'Institut G.D. de Luxembourg ci-devant "Société Archéologique du Grand-Duché" 88 (Luxemburg 1974).

- Wee, H. van der, *The growth of the Antwerp market and the European economy II* (Leuven 1963).
- , en E.H.G. van Cauwenberghe, 'Histoire agraire et finances publiques en Flandre du xive au xviiie siècle', *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations* 28 (1973) 1051–1065.
- Werveke, N. van, 'Definitive Erwerbung des Luxemburger Lands durch Philipp, herzog von Burgund.', *Das Luxemburger land. Organ für vaterliche geschichte, kunst & literatur* (1886).
- , 'Les charges du pays de Luxembourg en 1464', *Das Luxemburger land. Organ für vaterliche geschichte, kunst & literatur* III (1884) 500–501, 515–518, 531–533, 546–548, 562, 565, 579–582, 594–596, 611–613, 626–628.
- Weststrate, J., *In het kielzog van Moderne markten. Handel en scheepvaart op de Rijn, Waal en IJssel, ca. 1360-1560*. Middeleeuwse studies en bronnen CXIII (Hilversum 2008).
- Wijngaarden, M. van, en R.C.M. Wientjes, *Overste rentmeestersrekening 1424-1425 (GldA, Graven en hertogen van Gelre, graven van Zutphen, inv. nr. 259, anno 1424-1425)* (z.p. [Arnhem] z.d.).
- Willems, J.F. ed., *Les gestes des Ducs de Brabant*. 2 (Brussel 1843).
- Win, P. de, *De adel in het hertogdom Brabant in de vijftiende eeuw (Ingezonderd de periode 1430-1482)* (Berchem 1979).
- , 'De lagere adel in de Bourgondische Nederlanden', *Bijdragen tot de geschiedenis* 69 (1986) 171–207.
- , 'Het Brabantse adellijke geslacht Witthem in de 15de eeuw', *Eigen schoon en de Brabander* 93 (2010) 395–436, 437–493.
- , 'Simon de Herbais (†1478), een Waals-Brabantse adellijke raadsheer in de Raad van Brabant, en zijn familie', *Eigen schoon en de Brabander* 95 (2012) 429–467.
- Winter, J.M. van, *Ministerialiteit en ridderschap in Gelre en Zutphen* (Groningen 1962).
- , 'Otto de rijke van Zutphen (ca 1050-1113) een legpuzzel', *BMGelre* XCIII (2002) 18–38.

- Wolfe, M., *The fiscal system of Renaissance France* (New Haven 1972).
- Wolffe, B.P., *The royal demesne in English history; the crown estate in the governance of the realm from the Conquest to 1509* (Athens 1971).
- Wouda, B., 'Rendabiliteit van buitengronden. De ingelanden van de Zuidpolder op IJsselmonde als investeerders en aandeelhouders', *Holland* 36 (2004) 280–303.
- Woude, A.M. van der, 'Grote bezittingen en kleine bedrijven. Heren en boeren in de Nederlanden tijdens de late middeleeuwen en vroeg-moderne tijd', in: A.M. van der Woude, *Leven met geschiedenis. Theorie, praktijk en toepassing van historische kennis* (Meppel 2000) 313–324.
- Wright, C., 'An investment in goodwill: financing the ransom of the leaders of the crusade of Nikopolis', *Viator. Medieval and renaissance studies* 45 (2014) 261–298.
- Würt-Paquet, F.X., 'Table chronologique des chartes et diplomas relatifs a l'histoire de l'ancien pays de Luxembourg. Ladislas, roi de Hongrie, de Boheme etc. duc de Luxembourg. Elizabeth de Görlitz, duchesse de Luxembourg, comtesse de Chiny, tenant le pays par engager. Philippe, duc de Bourgogne, son mombour, et gouverneur de Luxembourg. Du 29 decembre 1443 au 3 aout 1451, jour du deces de la duchesse Elizabeth de Görlitz', *PSHIL XXVII* (1873) 1–108.
- , 'Table chronologique des chartes et diplomas relatifs a l'histoire de l'ancien pays de Luxembourg. Regne de Albert II. Roi de Romains, de Boheme, et de Hongrie, et duc de Luxembourg. Du 8 decembre 1437 - 27 oktobre 1439', *PSHIL XXVII* (1873) 1–31.
- , 'Table chronologique des chartes et diplomas relatifs a l'histoire de l'ancien pays de Luxembourg. Regne de Sigismond. Empereur des Romains, roi d'Allemagne, de Hongrie et de Boheme, duc de Luxembourg et comte de Chiny. Du 16 aout 1419 - 9 decembre 1437', *PSHIL XXVI* (1871) 1–92.
- , 'Table chronologique des chartes et diplômes relatifs a l'histoire de l'ancien comté de Luxembourg. Règne de Wenceslas II, roi des Romains et de Boheme, duc de Luxembourg et comte de Chiny 8 décembre 1383 - 16 aout 1419', *PSHIL XXV* (1870) 1–238.
- , 'Table chronologique des chartes et diplômes relatifs à l'histoire de l'ancien pays de Luxembourg. Élisabeth de Görlitz, duchesse de Luxembourg, comtesse de

- Chiny, tenant le pays par engagère; Philippe, duc de Bourgogne, son mambour, et gouverneur de Luxembourg. Du 29 septembre 1443 au 3 août 1451, jour du décès de la duchesse Élisabeth de Görlitz', *PSHIL* 7 (1874) 1–108.
- Wymans, G., 'La conclusion du contract de mariage d'Antoine, duc de Brabant, et d'Elizabeth de Görlitz (1408 - avril 1409)', *Annales de la société royale d'argéologie de Bruxelles* 50 (1961) 297–303.
- , 'La rébellion des nobles Luxembourgeois contre Antoine de Bourgogne, seigneur-gagiste du Duché (1411-1415). I. Du Traité d'engagère (14 août 1411) à la Trêve de Clewaux (24 août 1413).', *Tablettes d'Ardenne et Eifel* 2 (1963) 7–34.
- Yante, J.-M., 'Économie urbaine et politique princière dans le Luxembourg (1443-1506)', in: *Burgundica*. VIII (Turnhout 2004) 79–99.
- Zalud, Z., 'Financiers to the blind king: funding the court of John the Blind (1310 - 1346)', in: R. Zaoral ed., *Money and finance in Central Europe during the late middle ages*. Palgrave studies in the history of finance (Londen 2016) 59–75.
- Zmora, H., 'Princely state-making and the "crisis of the aristocracy" in late medieval Germany', *Past and Present* 153 (1996) 37–63.
- Zoete, A., *De beden in het graafschap Vlaanderen onder de hertogen Jan zonder Vrees en Filips de Goede (1405-1467)* 149. Verhandelingen van de koninklijke academie voor wetenschappen, letteren en schone kunsten van België. Klasse der letteren 56 (Brussel 1994).
- Zuijderduijn, C.J., 'De laatmiddeleeuwse crisis van de overheidsfinanciën en de financiële revolutie in Holland', *BMGN* 125 (2010) 3–24.
- , 'De schuldvraag. Monetaire politiek, publieke schuld en wanbetaling in Holland, ca. 1466-1489', *TSEG* 9 (2012) 27–46.
- , *Medieval capital markets: markets for Renten, state formation and private investment in Holland (1300-1550)*. Global economic history series 2 (Leiden en Boston 2009).
- , 'The emergence of provincial debt in the county of Holland (thirteenth-sixteenth centuries)', *European review of economic history* 14 (2010) 335–359.

Lijst van tabellen, grafieken, afbeeldingen, figuren en kaarten

Tabellen

A Geanalyseerde domeinstaten

B Onderzochte domeinbezwaren

1.1 Machtsverhoudingen in Brabant, 1356-1406

1.2 Machtsverhoudingen in Holland, 1417-1433

1.3 Machtsverhoudingen in Luxemburg, 1409-1443

1.4 Machtsverhoudingen in Gelre, 1423-1473

1.5 Politieke en financiële betrokkenheid van religieuze instellingen bij Brabantse beden

1.6 De hoge Brabantse adel

1.7 Politieke betrokkenheid van stedelijke nederzettingen

2.1 Eigenschappen van *Domain states* en *Tax states*

3.1 Inkomsten van de Ontvanger van Brabant, 1363 en 1403-1404

3.2 Inkomsten van de Brabantse regionale ontvangers

3.3 Brabantse reguliere hertogelijke inkomsten, 1363 en 1403-1404

3.4 Brabantse hertogelijke inkomsten

3.5 Inkomsten beheerd door de tesorier van Holland-Zeeland-West-Friesland, 1416-1417 en 1428-1430

3.6 Inkomstenverhoudingen Hollandse rentmeesterschappen, 1373 en 1449

3.7 Inkomsten van regionale rentmeesters in Holland, 1417 en 1428

3.8 Hollandse grafelijke inkomsten, 1416-1417 en 1428-1430

3.9 Reguliere Hollandse grafelijke inkomsten, 1416-1417 en 1428-1430

3.10 Inkomsten van de rentmeester-generaal van Luxemburg, 1419 en 1444

3.11 Inkomsten, circa 1444, en pachtsommen, 1463, van de regionale Luxemburgse rentmeesterschappen

3.12 Gelderse hertogelijke inkomsten, circa 1423, Rijnsguldens van 62 blanken

3.13 Gelderse domeininkomsten, 1473

4.1 Voor- en nadelen van de financieringsmethoden

4.2 Brabantse beden tijdens de regering van Johanna van Brabant, 1356-1406

4.3 Hollandse beden tijdens de regering van Jacoba van Beieren, 1417-1433

4.4 Luxemburgse beden tijdens de regering van Elizabeth van Görlitz, 1411-1444

4.5 Gelderse beden tijdens de regering van Arnold van Gelre, 1423-1477

5.1 Methoden van domeinbezwaaring

5.2 De wijze van overdracht van bezwaarde domeinen

5.3 De duur van domeinbezwaren

- 5.4 Bezwaarde domeinrechten
- 5.5 Bezwaarde percelen grond in Holland, tot 1433, en Gelre, tot 1473, in morgens
- 5.6 Bezwaarde tollen
- 5.7 Rentelasten op domeinrechten in Holland en Gelre
- 6.1 Primaire aanleiding voor domeinbezwarende
- 6.2 Sociale achtergrond van domeinhouders
- 6.3 Sociale achtergrond van domeinhouders-financiers
- 6.4 Kenmerken van domeinbezwarende aan schuldeisers, crediteurs en investeerders
- 6.5 De rol van financiers
- 6.6 Schuldeisers als domeinhouders
- 6.7 Crediteurs als domeinhouders
- 6.8 Investeerders als domeinhouders
- 7.1 Getuigen en aanwezigen bij domeinbezwarende
- 7.2 Impliciete en expliciete erkenning van domeinbezwarende
- 7.3 Aanleiding en doel van de beden in Gelre, 1423-1473
- 7.4 Aanleiding en doel van de beden in Brabant, 1356-1406
- 7.5 Uitgaven van de Brabantse bede van 1394-1397
- 7.6 Adellijke gedelegeerden van de Standenvergaderingen als domeinhouders
- 7.7 Bezwaarde vorstelijke domeinen in stedelijke handen
- 7.8 Vorstelijke domeinen in handen van steden, hun bestuurders en bestuurlijke families
- 8.1 Op de domeinen gevestigde lasten
- 8.2 Lasten van jaarrenten op de domeinen
- 8.3 Rentenverkoop door Hollandse steden t.b.v. de graaf, 1417-1433
- 8.4 Rentenverkoop door Gelderse steden t.b.v. de hertog, 1423-1473
- 8.5 Toegezegde bede-opbrengsten in Brabant, 1356-1406
- 8.6 Toegezegde bede-opbrengsten in Holland, 1417-1433
- 8.7 Gerealiseerde bede-opbrengsten in Luxemburg, 1411-1444
- 8.8 Beoogde bede-opbrengsten in Gelre, 1423-1473
- 8.9 Uitvoeringskosten van bedehellingen
- 8.10 Bruto ordinari en bede-inkomsten in Holland, 1416-1417 en 1428-1430, in lb. van 240 gr.
- 8.11 Gemiddeld jaarinkomen uit domeinbezwarende als aandeel van vorstelijke inkomsten
- I Overgeleverde Bourgondische domeinstaten, circa 1361-1477
- II Overgeleverde domeinstaten Gelre, 1473-1477
- III Muntverhoudingen Brabant
- IV Muntverhoudingen Holland
- V Muntverhoudingen Gelre

Grafieken

- 4.1 Rentepercentages afgeleid uit Brabantse hertogelijke renten, 1240-1420
- 4.2 Rentepercentages afgeleid uit Luxemburgse hertogelijke renten, 1330-1450
- 4.3 Rentepercentages afgeleid uit Gelderse hertogelijke renten, 1400-1480
- 4.4 Jaarcyclus Gelderse domeinbezwaren, 1423-1473
- 4.5 Tolinkomsten te Lobith, 1427 en 1438, en de trend in domeinbezwaren, 1423-1473
- 4.6 Jaarcyclus van domeinbezwaren in Holland, 1417-1433, Luxemburg, 1409-1444, en Gelre, 1423-1473
- 4.7 Aantal bezwaren van Brabantse domeinen, 1356-1404
- 4.8 Aantal bezwaren van Hollandse domeinen, 1417-1433
- 4.9 Aantal bezwaren van Luxemburgse domeinen, 1409-1443
- 4.10 Aantal bezwaren van Gelderse domeinen, 1423-1473
- 4.11 Domeinbezwaren en verzekering van bedden in Brabant, 1356-1404
- 4.12 Domeinbezwaren en verzekering van bedden in Holland, 1417-1433
- 4.13 Domeinbezwaren en verzekering van bedden in Luxemburg, 1409-1444
- 4.14 Domeinbezwaren en verzekering van bedden in Gelre, 1423-1473
- 5.1 Jaarlijkse betalingen gevestigd op verschillende domeinenrechten
- 8.1 Vorstelijk ordinair en bede-inkomsten in Brabant, 1356-1386, in mottoens
- 8.2 Ordinair inkomsten en bede-inkomsten in Luxemburg, 1419-1430, in guldens
- 8.3 Potentiële inkomsten uit domeinen en bedden in Gelre, 1423-1473

Afbeeldingen

A Blad uit de Brabantse domeinstaat

Figuren

- 1.1 Vereenvoudigde stamboom van Johanna van Brabant
- 1.2 Vereenvoudigde stamboom van Jacoba van Beieren
- 1.3 Vereenvoudigd genealogisch overzicht van de graven en hertogen van Luxemburg, 1310-1466
- 1.4 Vereenvoudigde stamboom van Arnold van Gelre

Kaarten

- 1.1 De landen van Overmaas in de 14^e eeuw
- 1.2 Brabant in de 14^e eeuw
- 1.3 Holland in de 15^e eeuw
- 1.4 Luxemburg in de 15^e eeuw
- 1.5 Gelre in de 15^e eeuw
- 5.1 Bezwaarde domeinen in Maastricht en de Overmase gebieden, circa 1406
- 5.2 Bezwaarde domeinen in Brabant, circa 1406
- 5.3 Bezwaarde domeinen in Holland, circa 1433
- 5.4 Bezwaarde domeindelen in het hertogdom Luxemburg, circa 1443
- 5.5 Bezwaarde domeinen in het Gelders Overkwartier, circa 1473
- 5.6 Bezwaarde domeinen in het Gelders kwartier Nijmegen, circa 1473
- 5.7 Bezwaarde domeinen in het Gelders kwartier Arnhem, circa 1473
- 5.8 Bezwaarde domeinen in het Gelders kwartier Zutphen, circa 1473

Curriculum Vitae

Jaap Ligthart is op 12 april 1985 geboren te 's-Gravenhage. Na het behalen van het HAVO-diploma aan de gemeentelijke Dalton Den Haag (2002) startte hij de opleiding Electrotechniek aan de Haagse Hogeschool, twee jaar later gevolgd door de opleiding Human Technology. In 2009 behaalde hij zijn HBO-bachelordiploma Human Technology en begon hij de opleiding geschiedenis aan de Universiteit Leiden. Na het afronden van de opleiding geschiedenis (Cum Laude) in 2013, verkreeg hij in 2014 een promotiebeurs van de NWO in het kader van het programma 'Promoties in de Geesteswetenschappen'. Hij was van 2014 tot en met 2019 als promovendus verbonden aan de sectie Middeleeuwse geschiedenis van de universiteit Leiden. Thans werkt hij als onderzoeker bij de Algemene Rekenkamer.